

“Multikultural Azərbaycan”. Elektron Kitab N 57 (17 - 2017)

Avar ədəbiyyatı antologiyası

Avar, Azərbaycan və qismən rus dilində

Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı:

Aydın Xan (Əbilov), yazıçı-kulturoloq

2017

Milli Virtual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

“Multikultural Azərbaycan”. Elektron Kitab N 55 (15 - 2017)

Bu elektron nəşr Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumu İctimai Birliyinin hazırladığı, Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən bir qismi maliyyələşdirilən, <http://www.kitabxana.net> - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın “Multikultural Azərbaycan” kulturoloji-innovativ layihəsi çərçivəsində e-nəşrə hazırlanaraq yayımlanır.

Layihə çərçivəsində hazırlanan digər elektron nəşrlərimiz və e-kitablarımız burada:

http://kitabxana.net/?oper=e_kitabxana&cat=176

Kulturoloji layihənin bu hissəsini maliyyələşdirən qurum:

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi: <http://mys.gov.az>

Kulturoloji layihənin dəstəkləyən qurum:

Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumu İctimai Birliyi - <http://www.vysq.kitabxana.net>

Sosial şəbəkə resursumuz:

<https://www.facebook.com/groups/yenikreativ/>

“Avar ədəbiyyatı antologiyası”

Avar, Azərbaycan və qismən rus dilində

Toplu

"Avar ədəbiyyatı antologiyası". II təkmilləşdirilmiş e-nəşr. Avar, Azərbaycan və qismən rus dilində. Kitabda avar ədəbiyyatına – folklor, poeziya, dramaturgiya və adət-ənənələrinə aid ədəbi nümunələr, araşdırma və pyeslər daxildir.

Kitabda avar ədəbiyyatına – folklor, poeziya, dramaturgiya və adət-ənənələrinə aid ədəbi nümunələr, araşdırma və pyeslər daxil edilib.

(Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş II e-nəşri)

Kitab YYSİB tərəfindən e-nəşrə hazırlanıb

YYSİB - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın e-nəşri

Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı: Aydın Xan (Əbilov), yazıçı-kulturoloq

Buraxılışa məsul: Asiyyat Tinayeva

DİQQƏT!

Müəlliflik hüququ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və əlaqədar beynəlxalq sənədlərə uyğun qorunur. Müəllifin və resurs yaradıcılarının razılığı olmadan kitabın bütöv halda, yaxud hər hansı bir hissəsinin nəşri, eləcə də elektron informasiya daşıyıcılarında, İnternetdə yayımı yasaqdır. Bu qadağa kitabın elmi mənbə kimi istifadəsinə, araşdırma və tədqiqatlar üçün ədəbiyyat kimi göstərilməsinə şamil olunmur.

Avar xalq folklor və poeziya nümunələri

Asiyyat Tinayevanın təqdimatında

Ц1оральул маг1арулазул маг1ишатияб лирика

Маг1арул фольклориял асараз х1айран гъаруна гъеб раг1арал. Гъелье хасаб кьимат кьуна машгъурал хъвадарухъабаз. "Х1икматаб коч1ол хазина. Хасго дие асар гъабун цо маг1арул сариналь. Раг1аби гъельуль дагъал рук1ана, амма кинабго гъельул берцинльи бук1ана пашманго такрар гъабулел: Ай! Дай! Далалаяльуль" (Л.Толстой)

"Маг1арулазул куч1дул ... жибго Пушкиница гъазда гъоркь гъулбасилаан" (Белинский).

Маг1арул фольклоральул цо т1еллун бук1араб Ц1оральул фольклориял асарда гъоркьоб хасаб бак1 ккола маг1ишатиял куч1дуз. Гъел куч1дузда нильеда ратула ц1акъ гъайбатал раг1удальун рахъарал, гъеб пикру рит1ухъ гъабулел суратал. Сордо бач1ун, моц1 баккун, ц1ваби кунч1ун, бакъ шун хисардилеб бугеб дунялалъул х1акъикъат Ц1оральул маг1арулаз ц1акъ камилаб сурат бахъун себе ч1езабулел буго.

Умумуз аллагъасдаса ц1ад, бакъ гъарулеб мехаль ах1ана бат1и – бат1иял куч1дул.

Дагъистанальул маг1арулазухъ "Ц1адал х1ама" г1адин, Ц1оральул маг1арулазухъ дандельана гъельеда рельеъараб вариант. Гъениб гъедин ах1ана:

Г1исин бади, шурун бади,

Шуго кьояль чвахун бади.

Амин, я аллагъ.

Гъеб кьояль рукъзабазда гъабун бурджах1ал абураб квен. (Гъеб гъабун буцараб г1ат1идаса гъит1инал т1еренал кескал кьот1ун я лъимгун, яльунун рахъгун белъун)

Бакъ гъарулеб мехаль гъедин ах1ана:

Горде – горди, гордина,

Горди салам вардина

Жакъа мужой бакъ швайги

Метер нижей нах1 – магаш

Нах1 кьурасе вас вейги,

Магаш кьурасе яс ейги.

Бакъ гьарулеб мехаль гьабуна махара абураб квен (махара – рахьгун г1ат1 жубан гьабуна). Ц1ияб моц1 бакки нек1сиял умумуз празник х1исаб гьабуна. Гьез ах1ана:

Ц1ияб моц1, ц1ияб моц1

Вихьхьине ц1онеб

Зоде канльнеб

Дур нуралъе

Нух1 бит1аги.

Ц1оралъул фольклоралда жанир ниж данделъула лъималазе эбелаль ах1улел коч1оц1аги. Гьездаса цояблъун ккола эбелаль лъимер – ясде йэдун ах1улеб кеч1:

Игъли ц1отун чал ругези кьезина

Чувал ц1отун роль бугесе кьезина

Чоли ц1отун г1и бугези кьезина

Ч1ипи ц1отун г1арац бугесе кьезина

Ункъго туман тункарасе кьезина

Тункун г1арац бехрасе кьезина.

Жиндир тематика ва сипатазул г1уц1иялъул рахьалъан хасаб бак1 ккола рокьул куч1дуз. Рокьул куч1дузда ниж данделъула рокьарал бат1алъизарурал мац1ихъаби васаз гуккарал х1алихъатал ясал какулил куч1дуздаги.

Якъалаги йоа

Ячзилаги йоа

Кьороб мац1 барасул

Мац1 борхьид к1айги

Эбелаль чудухьин

Чакар кьо хьихъарай

Чадал васас йэт1арай

Ц1уяй, х1алих1ат.

Г1емерщинал рокьул куч1дузда кьуна ясазул ц1аралги. Гьедин куч1дуздаса цояблъун ккола "Аминат" абураб кеч1:

Бехе к1олеб г1ор буго,

Г1арба ц1отун хер буго,

Ячзи шарав дун вуго,

К1инзи шарай мун йуго.

Цогидаб коч1оль яс релъльнизаюна ралъдал ччуг1ида:

Бехе к1олаб хехаб г1ор,

Хехго шайги ралъадухъ,

Ралъдахъ * бугеб ччуг1ида,

Дица салам бицун.

* (ралъад гъениб к1удияб г1оралда абула)

Цо чанго рокъул кеч1алда чияр бак1азда росасе аразул пашманлъи загъирлъана:

Чидал бак1азул рокъи,

Рукъбузда унти,

Рокъица йох1ич1ей дун,

Ц1удуд йох1нуру.

Дидаса аманат,

Убалъул ясал,

Убаса къат1иб бекъехъ,

Рокъи гъабуге.

Маг1ишатияб лирикаялда гъоркъоб хасаб бак1 ккола берталъ ах1улел куч1дуз.

Бах1арай ячизе араб мехалъ васасул яцалъ гъелъул мугъалда бекана чед ва ах1ана:

Квер нух1улай, бох кусулай,

Рикъий къурай, къат1и бергъарай,

К1удав васи т1инай нусай.

Нусай яч1унел г1адамазул гъаракъ васасул рукъоб раг1улеб мехалъ ах1ана:

Дайалай йелъена,

Музум къодухъ щала,

Гъедул х1апи – х1упи буго,

Чодул дампи – думпи буго.

(Къабахъчоли)

Ц1оралъул маг1арулазул кицаби ва абиял.

1. Г1одоб ч1обораб лъим нахъе бак1арк1ангуро.
2. Гъе ч1арас бехна.
3. Тупанкиса данкраб гулла нахъе бэнгуро.
4. Ц1огъорасда хъана рац1ал ц1огъорал руго.
5. Г1анк1 бехърасул гуро, ч1варасул буго.
6. Х1ерай йехъальги яс лъик1, халаб бехъальги нух лъик1.
7. Баг1ар г1ака баг1арго х1ана.
8. Нусго гъунараса цо бащарлъи себе хъала.
9. Рикъиб х1елеко, къат1иб г1анк1у.
10. Лъим бакун букъальнуру.
11. К1ух1алаб бац бакълад х1ала.
12. Цеве г1адалав, нахъа бецав.
13. Халаб бейги, нух1 бейги.
14. Гъубузи лъарасе кас, кинзи лъарасе нах1.
15. К1удияб г1адамасул хабар – раг1 ц1ураб месед.
16. Ц1а хехго бакарг1ан рохъо г1емер бэна.
17. Маг1арда чан, г1орда хъаг.
18. Х1абану иман гъэугун к1аравги, г1арац гъэугун базарну к1аравги цо вуго.
19. Г1анк1 кьижалъе богорго бохъана.
20. Г1анк1ал гъот1ори, лъимал бок1нори.
21. Къад вугосе лъим, г1одов вугесе цим.
22. Нусго рокъалъул бет1ергъан – сабру буго.
23. Рикъиб бац1, къат1иб нац1.
24. Бикъара къо хъараб мехаль къоркъоцаги юргъа бахъила.
25. Бет1ерада къо хъиндал къоркъоса бац1 бэна.
26. Г1одоб лъезе микги буго, къад базе курт1аги буго.
27. Лъик1аб хабараль мег1ер биг1ана.
28. Мискинчи гъед кана, жандаг ниц1ид.

Бицанк1аби

1. Мах1ла кьорой йиццай абай. (Тундур) (Чед бежулеб маг1аб ракьудаса г1уц1араб жо)
2. Кодоб бок1раб мехаль г1аннаб, г1одоб лъураб мехаль балънаб. (Зинжир) (Рахас)
3. Гьот1оса вортараб мехаль кьачи гьот1ол г1онч1лода хот1ана. (Михъ)
4. К1иго бет1ер, ункъго г1ин, ц1о к1ал. (Жом) (Нах бахъулеб жо)
5. Г1одол кьарщал, кьад машаял, кьад кьали, кьад кьабахи. (Г1адан)

MƏRASİM NƏGMƏLƏRİ

Qədim avarlar yağışın yağmasını, günün çıxmasını istəyərək müəyyən mərasimlər keçirir və bu zaman nəğmələr oxunur. Bu mərasimlərdən biri də yağışın yağması istəyi ilə bağlıdır. Mərasim səhər başlanır. Kənd qadınları bir ev ya bir neçə evə toplaşır, əriştəyə oxşar yemək bişirirlər (burjax1al). Gələn-gedən həmin yeməkdən yeməlidir.

Kənddə 12-15 yaşlarında oğlan uşaqları yaşıl otlarla, ağac budaqları ilə bəzənir və kənd boyu olar nəğmə oxuyaraq gəzirlər. Bu cür geyimli uşağa (ц1адал х1ама) “yağış eşşəyi” adlandırılır. Onlar bu nəğməni oxuyurlar:

Narın yağsın, tez-tez yağsın

Beş gün dayanmadan yağsın

Yetim uşaqlar üçün yağsın

Qaranlıq gecədə şiddətli yağsın

Yaşlı qadınlar üçün yağsın

Günəşin çıxmasını istəyən insanlar da mərasim keçirirlər. Bu mərasimi keçirərkən yenə də müəyyən evlərdə xüsusə yemək- sac üstündə “maxara” bişirirlər. (Maxara hind dilində “günəş” deməkdir). BU yemək undan və süddən hazırlanır, sacın üstündə bişirilir və mütləq saçaqlı olmalıdır. Bu mərasim də belə nəğmə oxuyurlar:

Qordi-qordi, qordina

Qordi salam vardina

Bu gün sizinçün gün çıxsın

Sabah bizimçün yağ, maqaş (şor) olsun

Yağ verənin oğlu olsun

Maqaş verənin qızı olsun

ATALAR SÖZLƏRİ

1. Г1одоб ч1обораб лъим нахъе бак1аркангуру -Yerə dađılan suyu geri yığmaq olmaz.
2. Гъе ч1арас бехна - İti öldürən atar.
3. Тупанкиса данкараб гула нахъа бэнгуру - Tüfəngdən atılan güllə geri qayıtmaz.
4. Цогъорасда хъана рац1ал цогъорал руго - Ođru elə bilər, hamı ođrudur.
5. Г1анк1 бех1расул гурщ, ч1арасул буго - Dovşan görənin yox, vuranındır.
6. Х1ерай йехъальги яс лъик1, халаб бехъальги нух - Yaşlı olsa da qız yaxşıdır, uzun olsa da yol.
7. Нусго гъунараса цо башарлъи цебе лъала - Yüz hünərdənsə, bir fərasət irəlidir.
8. Ват1ан тарасул талих1 бегъуларо - Vətəni atanın bəxti gətirməz.
9. Лъим бакун букъальнуру - Suyu döyməklə qurutmaq olmaz.
10. К1ух1алаб бац бакълад хъала - Tənbəl canavar acıdan ölər.
11. Гъубузи лъарасе кас, кинзи лъарасе нах1 - Əyirməyi bacarana yun, yeməyi bacarana yağ.
12. К1удияв г1адамасул хабар – раг1 ц1ураб месед - Yaşlı adamın sözü- cam dolu qızıl.
13. Ц1а хехго бакарг1ан рохъо г1емер бэна - Osađı tezdən qalasan, külü çox olar.
14. Лъик1аб хабараль мег1ер биг1ана – Yaхşi söz dađı əridər.
15. Х1абану иман гъэугун к1аравги, г1арац гъэугун базарну к1арав цо вуго - Qəbrə imansız gedənlə, bazara pulsuz gedən birdir.
16. Г1анк1ал гъот1нори, лъимал бок1нори - Toyuqlar ağacda, uşaqlar yataqda.
17. Нусго рокъальул бет1ергъан – сабру буго - Yüz evin başçısı- səbrdir.
18. Рокъоб бац, къатиб нац - Evdə canavar, çöldə bit.

Avar folkloru

Ва цИлици, цИлици, аминь!
ЦИлицида хьубухьун, аминь!
Хьабахьида щулальун, аминь!
Нужер гИял гЕмерлъаги, аминь!
ГИяль куйдул чИахIалъаги, аминь!
Чалда мохмох бицалъаги, аминь!
Гартидаса таругеги, аминь!

Эй, Цилици, Цилици, аминь!
С Цилици службу Вам, аминь!
Чтобы отары овец увеличались у вас, аминь!
Чтобы мука у вас была, аминь!
Чтобы в реку не скользнули, аминь!
Чтобы сыновья богатырями росли, аминь!
Чтобы девушки красавицами стали, аминь!

Тобтидаса хьуштIугеги, аминь!
Васал бахIарзал лъугъайги, аминь!
Ясал мусудул лъугъайги, аминь!

Тор натIиде бахараб,
Бицалъи гьотIол бугеб
Гьоркъоб бугеб чIахI-хер
Цакъго загIиплъун ккараб
Анкьил цо-кIиги къояль
Цадал ралел ратаги.
Бакъул гвангъи цИкIкIаги,
Колос длиною в ладонь,
Толстый, словно дерева ствол
А средь колосьев сорняк
Пусть слабый, - вырастают.
В неделю пару раз пускай
Дожди идут всегда.
Пусть солнце часто светит
Обрадуют колосья.

Торшалие кеп щвезе.
Унтаби рикIкIалъани,
Сахаватлъи цИкIкIаги
Ролъул чадалги кванан
Гугарухъаби гЕги.
Болезни пусть уходят прочь
Здоровья пшеничного хлеба,
Поев пшеничного хлеба,
Пусть вырастут борцы (спортсмены)

Васал, рахъа къватИре,
Босун пуруцгун.
Буртинаги бахъун,
Бекъея цо ракъ.
Тпад гИрекъги речІІун,
Оц туркИзабе.
БачИин лъикІаб щвела,
ЦІад гІемер бала.
Васал, рачІа къватИре,
Их бачІун буго.
Босе кодоб пуруц,
Баче цо нау.
Выходите ребяга,
Берите соху.
Снимите бурки,
Пашете поле.
Бросьте комья земли,
Подбодрите быков
Пусть будут дожди
Богатый урожай.
Выходите, ребяга,
Весна пришла.
Берите соху.
Веселье, скорей.

Баги,Бечед, чваххун цІад,
Чабхиль иццал раккизе.
Чваххайги Аллагъ, гонгал
ГІорал-лъарал цІикІкІине
Байги, Бечед, чваххун цІад,
Чахъабазул хІал хъезе,
Чваххайги,Аллагъ,гонгал
ЦІцІаназул мугъ бекизе

Льется ливень пусть, Аллах,
Чтоб родники зобили в скалах .
Переливаются пусть желобки
Выходят из берегов реки
Ливень льётся пусть, Аллах,
Овечьи стадо чтоб напились,
Переливаются пусть желобки,
Чтоб промокли спины коз

Гъарщун байги, щущан байги,

Щуго кьояль тiадчiун байги.
Гiачи чвахун, чуял риччун,
Байги, Аллагь, чвахун цiад.
Байги, Аллагь, чвахун цiад.
Чваххукье лъим баккигiан.
Лъейги, Аллагь, Гiорта накк,
Гiиял гiухьби гiадинан.

Лейся, ливень, лейся повсеместно
Лейся, пять дней непрерывно.
Стекай с коров, коней намочи,
Льется ливень пусть, Аллах!
Льется ливень пусть, Аллах!
Чтоб забили родники,
Над рекою, как чабан,
Стелился густой туман.

Зодисан рахiмат кье, Аллагь!
С неба милости дай, Аллах!
Ракьудасан баркат кье Аллагь!
Баркат бугеб цiад кье, Аллагь!
Щоб бугеб рахмат кье, Аллагь!
Бекъараб хур цiун бачiаги, Аллагь!
Хваразе алжан кьеги, Аллагь!
Чагоял балагъаздаса цiунаги, Аллагь!
Хiалал рикъзи даимлъаги, Аллагь!

От земли благодати дай, Аллах!
Благодатного дождя дай, Аллах!
Пожалей ты нас, Аллах!
С посевов сторицей воздай нам, Аллах!
Души умерших в раю успокой, Аллах!
Живых от бед оберегай, Аллах!
Достойную жизнь увековечь, Аллах!

Чваххе, чваххе, цiадал къатiраби,
Гагараб ракъальул кьеч хьезабизе.
Чваххе, чваххе, баркатальул цiад,
Гъайбатал, кьер-къерал тiугьдул рижизе.
Гiурчинал рохъазе, гiатиракъазе
Лъимадул эбелгiан, мун хiажатаб буго.

Лейтесь, лейтесь, капли дождевые,
Чтоб родная земля жажду утоля.
Лейся ,лейся щедрый дождь,
Чтоб чудные, пестрые цветы расцвели.
Зеленым лесом, широким долинам
Ты нужен, дождь, как ребенку мать.

Ye qonaq, uşaqlar siz də...

(nağıl)

Biri var idi, biri yox idi. Uzaq kənddə bir ana və onun beş oğlu yaşayırdı. Çox kasıb yaşasalar da həyatlarından çox razı idilər. Oğlanlar gündülər həyət-bacada işləyər, ana isə ev işləri ilə məşğul olardı. Axşamlar süfrə başına yığışar, ananın hazırladığı təamdan dadardılar. Yeyib-içdikdən sonra oğlanlardan biri zurna, biri nağara çalar, digərləri isə oxuyar, oynayırdılar. Günlər beləcə keçərdi, ana öz balalarından çox razı idi.

Günlərin bir günündə oğlanların çalıb oxuduğu bir vaxtda onlara bir atlı qonaq gəlir və deyir:

- Asallamu-əleyküm, çağrılmamış qonaq qəbul edirsiniz?

- Qonaq Allahın qonağıdır, gözümüz üstə yeriniz var - deyə, ana qonağı evə dəvət edir. Oğlanlardan biri tez onun atının qabağına ot tökür, o birilər evdə ona oturmağa yer göstərirlər. Ana tez lavaş salır, yemək hazırlayır. Yoldan yorğun gələn qonaq ləzzətlə yeyir, içir. Sonra qonağı əyləndirmək üçün oğlanlardan biri nağara çalır, o biri zurna çalır, o birilər oxuyur və oynayırlar. Çox razı qalan qonaq yola düşür.

Bir neçə gündən sonra həmin qonaq yenə qayıdır. Yenə həmin qaydada qonağa ana və onun beş oğlu ona hörmət edir və yola salır.

Aradan bir gün keçməmiş həmin qonaq çağrılmamış tatar kimi yenə gəlir. Çarəsi kəsilməmiş ana balalarının qismətini onun qabağına düzür, özləri isə ac qalır. Qonaq yeyib-içdikdən sonra oğlanlara:

- İndi çalın, oynayın görək,-deyir.

Çarəsi kəsilməmiş oğlanlar aclıqdan bir təhər ola - ola çalıb oynayırlar. Razı qalan qonaq bığlarını buraraq gülümsünür və onları tərk edir. Ana və uşaqlar isə həmin gecə ac – acına yatırlar. Sonrakı günün axşamı yenə qapı döyülür və çöldən səs gəlir:

- Qonaq istəmirsiniz?

Çarəsi kəsilən ana:

- Oh, yenə bu, aman nə edək? – deyə, balalarına səslənir və hiylə qurur. Qonaq gəlib öz yerini tutur, ana isə sarımsaqlı – xəngəl hazırlayır. Yemək hazır olanda ana onu ortaya qoyur və balalarına işarə edərək deyir:

- Ye qonaq, gəlin uşaqlar siz də.

Yeməyin ətrindən iştaha gələn qonaq “bismillah” deyərkən, uşaqların beşi də irəli gəlib yeməyə başlayır və yeməyi bir andaca qurtarırlar. Qazanda yeməyə bir qalmadığından pərt olan qonaq səsizcə oturur, ana və balaları isə dövrə vuraraq çalıb – oynayı, əylənirlər. Peşman halda yola düşən qonaq bir də o evə qayıtmır. Burda deyiblər ki, qonaq allah qonağıdır, çağırılmış və çağırılmamış olsa da, lakin üzlü qonaqdan allah qorusun.

Рамазан Хутраев

Кванай гьобол, гьа лъимал

(маргьа)

Рук1ун руго цо росуль	Цояс къали борхана,
Цо эбелгун щуго вас-	Цойгидас зурма пуна,
Жиндер мискинлъиялда	Цойгидалги къурдана.
Рекъон г1умру гьабулел.	Гъез ах1ана: гьей-гьей-гьей
Жиб - жиб сордо саг1ал ран,	Гъел къурдана: гьас-гьас-гьас
Чух1ун ражиги реххун,	* * *
Кутакаб т1аг1амалда,	Рази хут1арав гьобол
Кванала гьал гьуйнго.	Гъоркъоб къоял иналде
	Нуц1а к1ут1ун: к1ут1-к1ут1-к1ут1
Кванан - гьекъон хадуб цин,	Сверун жанив ваккана.
Цояс къали борхана,	Добго х1алалъ гьесие
Цойгидас зурма пуна,	Г1адатаб х1урмат щвана.
Дол цоялги къурдана	Гьесие нух бит1ана.
Гъез ах1ана: гьей-гьей-гьей,	Гъоркъоб сордо бахъинч1о
Гъел къурдана: гьас-гьас-гьас.	Нуцил кут1-к1ут1 раг1ана,
* * *	Ах1ич1ев татар г1адин
Гъединаб лъик1аб х1алалъ,	Гъобол жанив канц1ана.
Аваданго рук1адго,	Рес къот1арал гьаримаз
К1ут1ун нуц1а: к1ут1-к1ут1-к1ут1,	Ахираб жиндер къисмат
Вакун щвана цо чолав:	Гъесдае себе лъуна,
- Асаламуг1алейкум!	Жилги ракъун хут1ана.
Гъобол вокъулищ нужой?	Гъобол кванан, кеп гьабун:
Нужоцайищ ах1илев,	- Гъанже пуйилан,- ч1ана
Дунгуйищ цин вач1инев?	Чара т1аг1рал лъимаз

Рак1 г1аг1идал гьал чаг1аз
Гьобол жанив вачана,
Чода цебе хер бана,
Гьесие бусин лъуна.
Эбелалъ саг1ал т1амун
Т1аг1ам х1адур гьабуна.
Нух тарав свакарав гьобол
Лаззаталда кванана.
Хадув цин гьоболасе
Кеп – ихтилат гьабизе

Ракьун жанир гьуъралгун
Гьесие сух1бат гьабуна:
Цояс къали к1ут1ана,
Цойгидас зурма пуна,
Дол цоялги къурдана -
Цин ах1ана: гьей-гьей-гьей
Цин къурдана: гьас-гьас-гьас
Рази х1ут1арав гьбол
Кьурун михьалгун ана.
* * *

Нахъаб сордо щвелалде
Гьесул «гьейилан» гьаракъ
Нуц1ил к1алт1а реч1ана
- Огъ- вай, щиб чара- дарман...
Кьо бох1арай эбелалъ
Гьесие сих1ру къач1ана.-
Хъинк1ал т1амун, ражи бан
Кваназе гьоркъоб лъуна.
Васазе ишан гьабун
Эбел цин гаргардана:
«Кванай гьобол, гьа лъимал!»
Т1аг1ам ккарав гьоболас
«Бисмиллагъ» - абилалде

Гьаб эбелалъ гьбураб
Маг1наяб коч1одаса,
Диего дарсги босун
Гьаниб лъуг1изе тана.
Гьуинго щварав гьобол
Киназего вокьула
Вореха г1адамазул
Г1емер лаззат бахьунге!

Гъурмаде балагъун ч1арал
Лъимал т1аде к1анц1ана
Хъинк1азул хъазаналъухъ
Щуго квер цадахъ щвана
Бисмиллагъ абилалде
Кваналеб жо т1аг1ана.
Щибниги щвеч1ев гъобол
Гъадин гуккун хут1ана.
Пашманав гъоболасда
Сверухъго тирун - сверун,
Эбелалъги – васазги,
Ц1акъаб шугълат гъабуна:
Цояс къали борхана,
Цойгидас зурма пуна,
Дол цоялги кепалда
Къуркъурун расандана.
Цин ах1ана: гъей-гъей-гъей,
Цин къурдана: гъас-гъас-гъас
«Гъуингу щварав гъобол
Рац1ц1азе вокъулаан.
Вореха г1адамазул
Г1емер лаззат бахъунге!»

Дир Надар росу

Рорхатал мугIрузда нахъ хутIараб
Дида бихъичIего рикIкIад хутIараб
Анишалда бугеб гIагараб росу
Дир хирияб росу дир Надар росу.

Дудаса талихIаль ратIа гъарурал
Дудаса заманаль рикIкIад гъарурал
«Росу » абун холел нилъер умумал
Холел руго дур хIасраталь, дир росу.

Жакъа дир гъаракъ духъ щвараб мехаль
Дур гIищкъуяль шигIру хъвараб мехаль
Дуда лъай дида гъеб кIочон толареб
Мун дир умумузул ВатIан бугельул.

Ramazan Xutrayev

Könlüm bahah istəyir

Qış yuxusuna dalmış xatirələr oyandı,	Şeyda bülbül yenə də gül üstə çəksin nalə.
Ömrümün bulağından yarpaq düşdü usandı,	Çiçəklərin gözündən şeh gəlsin gilə-gilə.
Həvəs doğdu ay kimi arzularla calandı:-	Kövrəltsin ürəyimi bir vüsal həsrətilə,
Könlüm bahar istəyir.	Könlüm bahar istəyir.
Yayın qızmar çağında göz açmışam dünyaya,	Ayaq açım çəmənə şeh üstə izim qalsın.
İçimin yangısını kim soyuda, kim duya?	Xəfif- xəfif yaz mehi saçlarımı darasın.
Bənövşəli günlərin şəhvətindən kim doyar?-	Qədirbilənlər mənə baharımda arasın,
Könlüm bahar istəyir.	Könlüm bahar istəyir.
Göydə şimşək oynasın, yerdə bulaq ağlasın.	Vurğunuyam baharın dəli coşğunluğuna
Təbiət gəlsin cuşa çaylar sellər çağlasın.	Lal sükutu sevmərəm ətələt yaddır mənə!
Sevənlər söyüd altda əhd- peyman bağlasın,	Qışım, yayım, payızım, olmam sizə biganə.
Könlüm bahar istəyir.	Könlüm bahar istəyir.

Yubandı, harda qaldı
    Ürəyim çəkir yenə.
Qurban olum qar üstən
    nazənin yerişinə.
İçim çiçək ətrini
    ülviyyətin eşqinə!
Könlüm bahar istəyir.

Kövrəldim

Bulaq üstə qız dindirən oğlanı,
Əcəb həya edən gördüm, kövrəldim.
Könlüm incə mətləbləri duyandı:
Baxışıyla dinən gördüm kövrəldim.

Xatirələr köks ötürdü, inlədi,
Yenə İslam: “ Vaxt keçir evlən”- dedi.
Teleekranda cavanlaşan Şövkəti
“Ağ çiçəyi ” dərən gördüm, kövrəldim

Kövrək qəlbim ha alışdı, ha yandı,
“Sevib- sevilmək həvəsi” oyandı.
Sultan gənclik – ömrə bahar mehmandı-
Yol üstüydü, gedən gördüm, kövrəldim.

Təbiətin vurğunuyam həmişə:
Qismətimə çiçək düşə, gül düşə.

İlk baharın həsrətilə, bənövşə,
Səni boynu əyən gördüm, kövrəldim.

Bilirəm ki, cavan olmam innən mən,
Ürək qoymaz qocalam mən, öləm mən!
Payız çağı al günəşi məğribdən
Yorğun- yorğun enən gördüm, kövrəldim.

Ramiz Heydər

Bu dünyada qaldı Rəsul

Dağıstanın xalq şairi Rəsul Həmzətovun əziz xatirəsinə

Dünən sənə bir yerdə idik
Yubleyni bayram etdik
Məclis qurduq çadırlarda
Sadasaya birgə getdik.

Evinizin həyatında
Ah, nə gözəl məclis qurduq,
Neçə- neçə tost deyildi,
Badələri sənə vurduq.

Şəninə həsr elədiyim
Şərimə şövqlə oxudum.
O məclisin, o bayramın
Əvəzi ah, heç yox idi.

Sənə şəkil çəkdirdik
Şəkillər məndə yadigar,
Rəsul ilə yanaşıyam,-
Gör necə də mən bəxtiyar.

Sənə şəkil çəkdirənlər
Dağıstanda yüz-yüzdür ah,

Tələbələr, əsgərlər də,
Nə qədərdir bir gör allah.

Generallar, admirallar
Səninlə yanaşıydı.
O gün Rəsul yubleyi
O gün Rəsul baxışı idi.

Açılmışdı gör necə də
Bu göylərə qol- qanadın.
Xatirələr dilində idi,
Duzlu- şirin zarafatın.

Təntənəli o məclisə
Gəlişin də yadımdadır.
Çıxışın da yadımdadır,
Gülüşün də yadımdadır.

İlahi, ah bircə il
Rəsul, ömür dilədin sən
“Bu yarımçıq işlərimi
Dedin: görüm gərək hökmən.”

Dedin: “həyat qaralama,
Hər şeyi mən bircə - bircə
Ah, yerbəyer edim gərək.”
Tanrı möhlət vermədi, ah
Döyünmədi, durdu ürək.

Dağıstana dağıdı Rəsul,
Bu dağ birdən uçurdumu?
Tab etmədi birdən- birə
Canlı varlıq heç oldumu?

Bulud gəldi bu göylərə
Kölgə düşdü gözlərimin
Bax, ağına, qarasına.
Hey sızladım, hey ufladım.

Məlhəm tapa bilmədim mən
Ürəyimin yarasına...
Doğrudanmı köç eyləyib
Rəsul getdi bu dünyadan?
Yox, inana bilməyirəm
Bu həqiqət deyil,yalan.
Yox getmədi, tərək etmədi,
Bu dünyanı o bir yolluq.
Öz xalqının ürəyində
Yaşayacaq dağlar oğlu.

Bbu aləmdə əzəl gündən
Möhkəm lövbər saldı Rəsul.
Öz yazdığı şeirlərlə
Bu dünyada ah,əbədi qaldı Rəsul.

4 noyabr 2003

Дир г1агараб Ц1ор

Белакан,Къабахъчол,Къах, Закатала,
Дица х1ат1и ч1еч1еб бак1ги цин хут1ич1о.
Х1алк1ана берцинлъуль х1асратав аллагъ-
Киналго росу- ракъ т1угъдузул квац1и
Камилаб бижана гъаниб дунял-
Гъава- бакъ рекъараб алжаналъул к1ал.
Гъаб берцинлъиялда г1ищкъуги т1амун,
Г1орал- лъарал рахъун, муг1рул нахъе тун,
Сверана, тирана гъаб ракъалда дун;
Дунял бихъана дида гъанисан.
Гъедин дун вук1адго ц1о ч1ух1аб х1алалъ
Азарго пикругун, нусго хиялгун
Нух ккана жеги доб Ч1архъалаялъухъ:
О ч1ахлъи, борхалъи, г1ат1илъи щиб дур,
Умумазул талих1, тарихазул нуг1-
Чам къалги, рекъелги бихъана дуда
Гъениса ехеди «Къаладуз» щведал,
«Ойилан» шурана х1еренго к1ут1би.
Гъелъул къамарт1и щиб, гъелъул къачай щиб?
Бицун пайда гъеч1о бихъич1ебани.
Муг1рузул щобазда къижарай ясищ,
Ялъуни бертабахъ бах1арайищ гъей?
Нак1к1илги пихъулги гъут1базда гъоркъоб
Гъурмада гъимулел т1угъдузул накъщал.

Г1амбарул мах1 бугел т1огьол багъча- багъ
Балагъун мехтула гъекъоч1ониги.
Огъ дур эркенлъи щиб, г1агараб т1алъи,-
Т1алих1ал адамал жеги эркенал
Цоцазе херенго салам гъабулел
Х1урматал ч1ах1иял рихъула гъанир.
Гъалагал, гъайбатал г1олохъаби руго..
Раг1ула Емилил х1айранал куч1дул...
Гъадин аваданго вук1араб мехалъ
Дир бераз йосана Ч1ар росдул цо яс.
Г1анаби баг1арай, берай ц1ах1илай
Ц1одорго, х1айранго гъимана дида
Жаниб мах1 берцинал т1угъдузда гъоркъой
Бец1аб Вардийилан хъана ракъалда.
Жийгу т1егъ г1адиная, т1егъги жий г1адай-
Т1олго дунялалда йигудай цойги?
Г1ищкъудал гъаваялъ ракъ сородана
Санал араб чорхол къаг1ида хвана
Беразул нур босун къад къо бец1лъана
Балаялъ панаяб х1ухъел къот1ана
Г1индихъ чам бат1ияб бакъан бач1ана
Мах1мудил х1айранал куч1дул раг1ана.
Гъоркъоб мех бахъич1о, ч1арлъул ц1ет1ай яс
Ц1ах1илал беразул ч1оралги реч1ун;
Г1адада валагъун хадув дунги тун,
Къурун йисун ана алхул чан г1адин.
Гъаб г1алжан ракъалда рижаралцинал
Берцинал ниг1матал жанир жураарал

Дал х1асратал берал дихъе хут1ана.
Мальунищ бук1араб, уябищ лъеч1о-
Цинн ворч1арав дица диегу гъкъана:
Цойги яч1иладай ч1арлъул ц1ет1ай яс?

Bu qızın

Asiyat xanıma

Ürəyində bulaq kimi qaynayır,
Elə bağlı duyğuları bu qızın..
Ömrünün hər mənasında yaşayır
Saf niyyəti, düz ilqarı bu qızın.

Fitrətini haqdan alıb, haqladır,
Məsləkini xalqdan alıb, xalqladır,
Qəlbi, canı, ruhu bu torpaqladır
Car – Balakən iftixarı bu qızın.

Güvəndikcə hünərinə, gücünə,
El kökünə, el dilinə, sözüne
Səxavətlə açılıbdı üzünə
Böyük elmin qarıları bu qızın.

Şagirdimdi, bir vaxt, çıxmaz yadımdan:
Şəriyyətdi qəlbi, uşaq yaşından
İrəlidi indi öz ustadından!
Qönçələnir arzuları bu qızın.

Mələklərin arasından gəlibdi

Gül çöhrəsi ipəkdən də zərifdi
Ürəyini, bilməm, kimə veribdi,-
Kim olacaq tacıdarı bu qızın.

Халкъял куч1дул

Хочбар

Чух1арав ханасул хабар бегъана,
Гидерил Хочобар Хунзахъе ах1ун.
Хундерил Нуцалил нукар вегъана,
Гъидерил багъадур «берталъе ах1ун»

-Дир хирияй эбел, мун ургъун
Ун лъик1дай Хунзахъе ах1ун
Ва росу-жамаг1ат, гъал г1акъизаби,
Цо г1акълу кье дие, кьалда бергъунѐб.

- Божуге, эбелхвад, ханзабаздаго
Хунзахъ- нахъеялъул нух кквезе гурин!
Унге, ле Хочобар, т1адмаг1арухъе,
Ханасул къавулаз къор гъезе гурин!

-Валлагъ инеев, эбел, дун ах1аралъув,
Х1инкъунилан ккела дун гъев ханасда.
Таллагъ вахина дун, вацал, Хунзахъе,
Нуцал чи ватана, чарлъуге абе!

Ах1ун вач1арасда дарай бухъана,
Нуцалие сайгъат-салам къач1ана,
Ханасул Бахуе баргъич босана;
Росдал агълуялъе оц бачана,
Оцол лълъаралдаги мусру жеманна

-Къолой, г1олохъаби, баг1араб айгъир,
Маг1идаса ярагъ дица дица бахъилин;
Дир хулжуниб квен лъе, хирияй лъади,
Дица гуржимачу, чухъа рет1инин.

Ч1инч1удал раг1алалъ маг1уги бац1ц1ун
Г1азизай эбелалъ абуна гъадин:

-Гъидалъ улкаялъул саламги бицун,
Дуца абе, дир вас Нуцал- ханасда

Аварг1урухъ г1ин бан, г1одоб биччараб
Г1анч1аб нилъер улка эркенго теян;
Г1урул чвахиялде рохел чучараб
Рохалил жамаг1ат жах1абго теян...

Эбел- хъизаналъе къо лъик1ги абун,
Къват1иве лъугъана гъидерил лачен,
Гъдерил васазул квералги росун,
Сапаралъ вахъана бодул цевехъан.

...ИгирагI алалде дун щвараб мехалъ,
Дандего рачI ана рекI арал- лъелал.
Цоцаде балагъун, бералги кьинкI ун,
Дий хъваш- баш гъбуна « гьалбадерица»

ХъахI ал къанабахъе дун щвараб мехалъ,
АхI делев рагI ана хундерил магъуш:
-ХIама бугелаца хIамица босе,
Таса гьоцIабахъе цIатари бачче,
Хочобар вухIизе цIа боркъизабизе!

II

-Ассалам гIалайкум, хундерил Нуцал,
Нуцалил улка- ракъ, росу- жамагIат!
-ВагIалейкум салам, гьдерил Хочбар
РещгIая чодаса, вачIа цевегIан!

Гьоболасул барти чолода бухъе,
«Чамасдакил» таргъа кIалалдаги бан!
Чарамул хвалченги дир Бахухъе кье,
Меседил магIида дализабеян!

Къавул гъави гIадин, нахъасан речIчIун,
Нукарзабаз нахъе кверал рухъана.
Ракъарал бацIаца къан сверунги ккун,
КъвакIан дир бохдузда махал рахана.

Дида цеве вач1ун, ч1ух1арав Нуцал
Ч1ух1арал раг1аби рицунев вуго.
Макруялда квель бан, хиянат кьолон,
Ханасулаб гьабун, гьимилев вуго:

-Хьошгелди, багъадур, вегъаравго лъик1!
Вугьун холев вугин, хинлъизе вильлъа!
Мун г1адав веццула дица цевехъан
Цадахъ бо гьеч1ого, мунго вач1унев!

Азарго баркала улка- ракъалъе,
Дие сайигъатгун салам бит1араб.
Нуж г1адал рокъила къалул дандиял,
Кьал кодосел бут1рул кверде рит1улел!

-Гъай- гъай, вегъарав дун, ах1н вугелъул,-
Амма, Нуцал, дуда царал мах1 буго!
Чанги боялгунги вач1ун вук1анин,
Мун шай ч1ух1дарулев, хиллаяв Нуцал.

Мун чи гуревлъини, лъалебан дида,-
Лъан бук1а хъалкъалда Хочбарил къиса!
Ханасда божунни, бухьинч1еб сапар,-
Бицаде бук1аха к1иябго бодуй!

-Бачея Хочбарил баг1араб айгъир,
 Бахъун ч1овухъего, хъве дида цебе!
 Босея гъанибе жавгъаралъул хвалчен,
 Хочбарида бихъун, бакъула беке!

Бода ц1ар раг1араб баг1араб айгъир,
 Дирго хвалчен бахъун, хъун биччан тана,
 Такъия къот1улеб къвак1чармил хвалчен,
 Дида к1алал гъикъун, к1их1и бекана.

Ц1оралъул муг1рузде х1их1и раг1улеб
 Баг1араб г1алрча г1ебеде ккана.
 Мунги бачун, Хочбар чабхъад аралъуб,
 Чан «багъадурасул» бет1ер мерхъараб?!

-Мун дир хъатикъ вуго, хъумуралъул т1инч1,
 Дица ц1ан дудаса ц1око бакъила!
 Ханасда г1асияв, г1ачияда вехъ,
 Дица дур рукъбузул мух1ур гъабила!

-Дун, щиб бицаниги, цох1о чи вуго,
 Амма х1елиларо х1алихъатав дуй!
 Х1иллаялъ восарав цо асир вуго,
 Анищ ккун жо теч1о, бокъараб бакъа!

IV

-Ах1е, ле Хочобар, жергъен къабун, кеч1,
Жергъен къабун коч1ой ц1акъав раг1улин.
Къире, ле Хочбар, гъадил чагъана,
Чагъана хъвазе мун лъик1ав раг1улин.

-Валлагъи ах1илеб, жергъен къабун кеч1,
Жергъада к1ут1изе кверал ричани.
Таллагъи къирилеб гъадил чагъана
Чагъана т1ад лъезе х1ат1ал ричани.

Ричейилан абун, т1инал лъугъана,
Вай ричугейилан, к1удал лъугъана;
Кинниги гъит1инал т1аса рич1ич1о
Вичун виччан тана гъидерил Хочбар.

V

-Г1еннеке, ханзаби ва гъал нуцаби!
Хабар- бакъан бугин нужей бицине:

Дун гъидерил улка эркен гъабурав
Боязул цевехъан, цар арав Хочбар;
Ханзабазде данде хвалчен бахърав,
Бергъенлъи босарав багъадур вуго!

Дун хъант1арав квераль хъамал гъабурав
Халкъаль дир къисаби къойил ц1алила.
Дур т1урарал гъабзас пассат гъарурал
Росабаз дир бицен чанги бицана.

Ц1улал рахъуялде г1унт1ун т1ад лъурал
Дур магъалабаца гъанкъун буго халкъ.
Рукъ рик1к1ун борцунеб борцарабаца,
Росу биххун, къват1иб къот1ун буго халкъ.

Дица гурищ, Нуцал, мискинзабазул
Биги боц1и-малги ц1унун бук1араб?!
Дир хвалчаца гурищ ханасул бодул
Бергъарал ч1ух1ухъай чаран рук1арал?!

Гъидалъа бахъараб чабхъенги гъабун,
Дур чуязул илхъай лъица рачарал?!
Чарамег1ер ц1урал г1иял рехъаби
Г1орккун эхедехун лъица къот1арал?!

Нуцал-хан рек1унеб борхатаб айгъир
Тифисалде- нахъе рек1араб дица!
Нуцал-ханил Бахул дарайдул гурде
Гъадаб сивуниса босараб дица

Дица сверухъ ругел бесдалахъ балай,
Хочбаргун дандеч1ван, умумул чварал.
Гъадал т1охал ц1урал къорл руччаби,

Росал ч1варалдаса ч1ег1ер бахъич1ел.

Ц1акъаб жойищ, Нуцал, макруги гъабун,

Мугъалда нахъасан бидулаб хъат бай?!

Бах1арчилъи гуро, ах1унги вачун,

Чу-ярагъги бахъун багъадур вух1и!

-Зурма-къали гъабе ц1адул ракъанда,

Ц1а сверун свердулев Хочбар вихъизе.

Свери г1ат1ид гъабе, гъал г1олохъаби,

Гъидерил Хочобар ц1адаве гъезе!

Зурмил къвакъвай буго, къолол хъуй буго,

Хъат къабун, къурдулев къалул вас вуго,

Т1ох-т1охазде рахун хундерил ясал,

Хочбарихъ ралагъун, паналъун руго.

Гъелегъун ц1а буго, ц1ан болжал буго,

Ц1адав лъугъинехъин багъадур вуго.

VI

Валагъун гъимула пасатав Нуцал,

Цере- цере къала Нуцалил вассал.

Берал къапилалде, къвалакъ гъелги ккун,

Къбек1аб ц1умалъул т1инч1 ц1адаб к1анц1ана.

Ц1а сверун рук1арал гъал нукарзаби,

Кара биххун, хадур ралагъун ч1ана.

-Дуе талих1 кьеге, гьидерил Хочбар,
Гъаб талу дуй кьела, мун гъанив тела,
К1иго гьиналъул вас вух1изе тоге,-
Дун т1аса лъугьина, т1ад вуссун вач1а!

-Нужор ч1ич1иди щиб, ханасул т1анч1и,
Жеги Хочобарил михъал ч1урх1ич1ин;
Цинги шай г1одулел, г1исин нуцаби,
Жеги Хочбариде бух1и щун гьеч1ин...

Хиянатаб т1алу ва т1екъаб ханлъи,-
Халкъалъго бицина дир бице-кицен;
Эркенлъи бокъарал къалул васаца
Къела дир хабарал цереса цере!

Г1одугеян абе дир эбелалда,-
Г1ададани хвеч1ин г1ундул къокъаб бац1!зулг
Вореги угьдуге, гьидерил васал,-
Ханасул рак1 регъун, багъадур хвеч1ин!

Радал къалъизег1ан сух1мат, бертин, кеп,-
Кодове щун вуго гьидерил Хочбар.
Къальудаса хадуб маг1ирукъ, кверкъей,-
К1иго ханасул вас рохъо лъугъана

Камалил Башир

Камалил Баширил шиг1ру ах1изин,
Хал гъабе, бах1арзал, г1инт1ае, ясал,
Росу берцинлъарав, улка гвангъарав,
Х1урулг1инзабазул г1ищкъу бергъарав,
Ракъалда ругезул х1асрат ц1ик1к1арав,
Г1олилал ясазул сагъвллЪи ккарав,
Къорол руччабазул рак1ал рахъарав,
Рос-рукъ бугезулги г1акълу биххарав,
Россаби жалго тун ,лъимал рехун тун,
Руччаби нахъч1арав,ясал толарев,
Цо вас вижун вуго ч1охъдерил росуль.
Юсуп аварагги эВ ватиларо,
Г1адиг1ан гъайбатав киндай вижарав?
Хъах1аб шишаялъуб унеб лЪим г1адин,
Шокъросан унеб квен ,гъекъел бихъулев;
Мукъулукукъ сурмийаб миккидул г1адин,
Къер-къер бат1алъула михъ-мегежалъул.
Чирахъуде сверухъ ккураб жо г1адин.
Раг1адцин кколаро г1есда сверухъе.
Г1адан ватиларо ,вах1и ватила,
Г1адан инсанасул наслу батларо ,
Малаикзабазулсалазухъ г1евг1ащикълъич1ониги,
Г1ащикълал ясазул балагъ г1емерлъун,
Живго ручачбазда нахълъугъч1ониги,
Нахълъугъунелщинал г1акъубаде ккун,

Нохъабазда кьерун ,кьюрабаль вахчун,
Сардал г1алахазда ,кьоал рохъазда.
Викъун,вахчун Башир муг1рул щобазда,
Хабар раг1аншинал вихъизе хъвадун,
Вихъа –вихъаразул рокъи-къалги ккун,
Кьюрабазда тирун,к1к1алабахъ вахчун,
Таманаб мех ана Баширил къват1иб.
Раг1ун г1ащикълъарав,вихъун панаяв,
Чанги-чанги ккана г1олил ясазул,
Россал жах1алго тун,лъимал рехун тун.
Г1есде руссун ч1арал г1емерал ккана.
Киг1ан гьесул такъсир гьеч1онаниги,
Руччаби г1укъизе бажарич1ого,
Бих1инал лъугъана гьев теларилан.
-Ч1ванани ч1вай, Камал, Башир дуцаго,
Ч1вач1они, нижеца ч1ван лъела цева.
Ккунани ккве, Камал, друго вас Башир,
Дуца кквеч1онани, ккун ц1адав лъела.
Толаревлъи бихъун, ворч1уларев лъан,
Вас рокъой вачана, хадув чи вит1ун.
Г1адамазул хабар уябдайилан,
Х1ал бихъизе, Камал цо сордоялда,
Баширил бусада вегун вихъана.
К1икъого кьоролай къаданий ятун,
Рукъ ц1ун, къват1ирги ч1ун, ясалги ратун:
-Гъанже чара гьеч1о, дун ворч1иларо,
Тушман цева хъвадун, вас ч1ваялдаса
Ч1ваму лъик1 дицаго дир хирияв ва

Берал чвахулаго, черх угдилаго,
Асклой щун эбелалъ лъазе гъабуна:
-Лъута, лъута, Башир, толев гъечо мун,
Жакъа ахираб къо кколеб буго дур.
-Валлагъ, лъутиларо, дун лъутиларо,
Ч1алг1ун буго дида г1анк1илаб къери.
Нохъаби, къураби къог1лъана дие,
Рах1ат гъеч1еб г1умру щайзеха дие?!
Ясал г1еч1еб дунял дида батичьо,
Руччаби камураб росуги геч1о,
Кивехун вуссинеб, лъиде виссунев?
Тушман вихьун, нужер бер ч1ег1ерлъила,
Чияца ч1вач1ого, ч1вай ножоцаго.
Г1абун зиян гуру, зулму-х1ал гуру,
Зина-хат1а гуру, такъсир дир гуру,
Руччаби-ясазул гъаб балагъ дие,
Хъван бук1ун батила гъадианаб къадар.
Кваранаб хъатикье бал бугеб г1ащ1и,
Квег1аяб хъатикье хъах1аб кат1ари,
Берал рац1ц1унаго, черх соролаг,
Вач1ун Камал щвана годек1аниве.
-Ассаламг1алайкум, ч1охъдол бах1арзал,
Жакъа нождаса къурбан хъолеб къо,
Къурбаналъе хъвезин хирияв Башир,
Булъун гъан бикъеха росдал ясазе.
Ч1охъдол годек1аниб к1ик1веркъаб х1уби,
Х1ободе вухъана Камалил Башир.
-Чияца ч1вазег1ан, ч1вай дуца, дада;

Глаштги реклинабе, дур ракл бухила,
Цо кьабгларалъго чивай, дур ракл хлеккина.

Бисмилагъги гьабун, глаштги борхана,
Салаватги битун, кьабгун биччана.
Цо кьабглараб глоштлод бетлер кьотлана,
Кьулгъу цализеглан, рухл босун анна.
-Чохъдол годекланиб маччлад хьун бугин,
Хьагал клудиял лъе, росдал бахларзал !
Росда себе бачун, лачен хьун танин,
Бутла боссе рачла, гололилал ясал!
Ножор руччабазе, росдал ясазе
Балагъалъе гурав гъав дир вас Башир,
Гъанже чиван реханин, рахъа бахларзал,
Ножо-ножор лъудби кьвалакъ кьан, рега,
Хлалхъараб макуьу щун, кьижануж гъанже.
Ясал толарого, чи чивалеп гладат,

Ясаз толарого, чиварав дир Башир.
Руччабазда нахъчун, холебги гладат,
Руччаби хадур чун, хварав дир Башир.
Живго хваниги, хабалъа вахъун,
Хабалъ лъунаниги, сверухъ ракларин,
Сабру тлагун ккана чохъдерил ясал:
Магил горал туна кьорол руччабаз.
Чван хабалъ лъуниги, хьи биччачлого,
Росу кьватлибе бахъун, кьураби гьурун,
Клудал ганчал тамун, хоб шула гьабун,
Щвана гъанже рахлат чохъдол росдае...

MÜƏLLİM DEYİRİK

Müəllim deyirik.....

Çəkməci Mahmuda, dəllək Həsənə,
Çörək bişirənə, yollar çəkənə,
Əslən dəmirçiyə, nəslən zərgərə,
Sənətdə, zəhmətdə yüksələnlərə

Müəllim deyirik....

Mərd Vətən oğluna, Vətən qızına,
El ağsaqqalına, ziyalısına,
Elmlə, ədəblə ucalanlara,
Hörmətdə, izzətdə ad qoyanlara .

Müəllim deyirik...

Vicdanla üz-üzə dayanıb bəzən,
Adı məmləkətdə uca səslənən
Mənsəb sahibinə, sözü keçənə,
Gücü, zənginliyi şərəf seçənə...

Müəllim deyirik, daha kimlərə...

Mübarək adına and verə-verə.
Nə böyük şərəfət, nə böyük ənam,
Əl çatmaz ucalıq,xoşbəxt bir məqam!
Bütün titulların ən sayılanı,
Rütbələr içində ali olanı!

Fəqət, kimə deyək, necə deyək ki,
Qiymətdən düşməsin ucuz söz kimi
Cılız səslənməsin, küt səslənməsin,
Bu müqqədəs kəlam yerə enməsin?!
Bir məqam da vardır olmaz deməsəm,
Mən də müəlliməm- çün odur peşəm
Hər yazan, hər pozan müəllim olsa,
Bu kəlam hər adla qoşa yazılsa
Zəkası nur saçan, qəlbi nur saçan,
Vətən cocuğunun əlindən tutan,
Millətin ümidi, məsləki, dili
Xalqın cəfəkeşi - xalq müəllimi
Sarsılıb sınımazmı bu haqsızlıqdan,
Ayaqlar altına düşməzmi vicdan?!

Şöhrət səni tapacaq

Bəzək olsun əməllərin ömrümə,
Gülüşlərin nəğmə kimi yayılsın
Yaşa, yarat gözəl dövrən eşqinə,
Böyük adın ürəklərə yazılsın.

Duman kimi dərələrdən sürünsün
Öz boyundan aşağıda qalarsan
Qartal olub zirvələrdə görünsən
Ucalıqdan gələr səsin hər zaman

Nə alınmaz, nə satılmaz şan- şöhrət,
Ömür yolu hər kəs üçün bir sınaq.
Ürəyini el yolunda məşəl et,
Şöhrət özü bir gün səni tapacaq.

Bəxtiyardır çeşmə kimi çağlayan,
Taleyini peşəsinə bağlayan
Bəxtiyardır el gözündə ucalan
Torpağından qüvvət alan, güc alan.

Bəzək olsun əməllərin ömrünə,
Gülüslərin nəğmə kimi yayılsın
Yaşa,yarat gözəl dövrən eşqinə,
Böyük adın ürəklərə yazılsın.

Demişəm

Çəkirsən dara məni ki, sənə gözəl demişəm,
Əfv elə, dil dolaşıb cavahirə ləl demişəm.

Görüb ol canlar olan türfə əlamətlərini
Mayıl oldum. Huş azıb, bir sözü yezəl demişəm.

Kin-küdrət nə gərək, ay üzünə kölgə düşər
Qeybət əğyar işidir, mənə müfəssəl demişəm.

Arifəm, əhli-halam, zənnimdə yanılmayıram
Ki, sara sar demişəm, bülbülə bülbül demişəm.

Dil-dil ötdükcə sənə qönçeyi güllər vurulur
Açılır “Bəh- bəh”ilə, mən ona əzəl demişəm.

Nə müddətdi Ramazan hüsnünə mail olalı,
İndi cürət eləyib, vəsfinə qəzəl demişəm.

EL QIZI

Balakənin şairə qızı T. Sultana

Nəğmələrin ürəyimə yazıldı,
Elə bildim qışım döndü yaz oldu.
Neçə ağrı, kədər yüküm azaldı,
Yaxın oldun yaxınlardan, el qızı.

“Ayrıldıq biz”- deyən könlün inləyir
Yana-yana: “ Niyə susursan”?- deyir
Mənim isə “Könlüm bahar istəyir”
Qismətimiz güssə,hicran, el qızı.

Hər sətirdə görüş dərdin, göz yaşın,
Bir niskilə calanıbdır yaddaşın

Erkən itirdiyin könül sirdaşın
Üzür səni gənc yaşından, el qızı.

Gözəlliyyin şairliyə zinətədi,
Şair ömrü Vətən üçün sərvətədi,
El sözünü şair deyər, adətədi,
İlhamını eldən alan el qızı.

“Gül- çiçəkdi Balakənin qızları,
Bu diyara gəlin, seçin qız – yarı”,
Mən demədim öz sözündü bil, barı
Balakənim sənə heyran, el qızı.

Şair könül, seyrinə dal səhərin,
Quşları da nəğməlidir bu yerin,
“Balakəndə şair yoxdu”- deyənin
Sözü yalan, eşqi yalan, el qızı.

Çəkinmədən xəncər edib sözünü
Nakəslərə qandırısan düzünü.
Namərdlərdən yan çevirib üzünü,
Ərənlərə sığınırsan, el qızı

Sən deyirsən: “Məhəbbətədi Balakən
Qızları gül, bir cənnətədi Balakən”,
Mən deyirəm: “Səltənətədi Balakən
Sənsə onun sultanısan el qızı”.

HƏYAT

Sən həftələrlə yağan leysan yağışsan
Aylarla uzanan donmuş qarlı bir qışsan
İllərlə qəlbimə çökmüş ağır dumansan
Mən çırpınan qayıq, sən buzlu okeansan.

Sən bənövşə qoxan həzin səhər mehisən
Safılıqdan doluxan tər otların şehisən
Dağlar arxasında alışan gündoğansan
Mən yelkənli gəmi, sənsə mavi ümmansan.

Sən ağ qağayının qışqıran nəfəsisən
Dənizin qabarıb hıçqıran ləpəsisən
Yaşıl dalğaların köpüyüsən, bir insan
Sonsuzluqda itən, əriyən ağ dumansan.

*****

Pırtlaşıq kiçik sərçəm, nə qışın var, nə yayın,
Elə boz rəngdəsən sən.
Nə vaxtlarsa, bilirəm, özəldən çəhrayıydın
Tozlanıb küllənmişən.

Tozlansaq da beləcə, biz hüqara insanlar
Boz günlərin külüylə,

Ürkək çəhrayı sərçə içimizdən haraylar

Çırpıntılı küyüylə.

*****

Маленький ты мой лохматый, что зима тебе, что лето

Серый-серый воробей.

Ты, наверное, был когда-то, бледно розового цвета,

Запылился, посерел.

Так, мы маленькие люди, хоть обросшие ничтожно

Серой будничностью дней,

Вдруг услышим, как флюиды, зов щемящих грудь тревожно

Ультрарозовых лучей.

*****

*****

Не жалею ты, что жила на свете

Что не поймала птицу синюю

Ты была веками на планете

В сини порхала вещей птицею

Не жалею, что не любила, ради

Что б глотнуть водицу медовую

Ты сама была севдой и сладе

Предпочла струю родниковую

Не жалеи, что ушел твой поезд
Что краса небес скоротечное
Ты сама ушла, воткнув им прорезь
В небеса, в прекрасное, вечное!

*****

Rəsul Həmzətov

Dörtlüklər

Къо- лъик1, гъит1инаб мех- дир комедия,	Əlvida, uşaq1ıq – mənim komedyam
Къо- лъик1, г1олохъанлъи- г1ищкъул драма,	Əlvida cavanlıq- sevgi dramam
Дихъе щвана херлъи – трагедия, Гъаб театр рокъул лъуг1улеб буго.	Yetişdi qocalıq - Bu sevgi teatrı bah, sona çatdı.
* * * *	
Гъикъула: киса мун, аварав, - абун Азиялъул чийищ, Европалъулищ? Дица лъаларилан жаваб гъабула: Рокъи киб гъалдолеб,гъениса вугин.	Soruşurlar: avar, haralısan sən? Asiyalısan, ya Avropalı? Mənsə düşünmədən cavab verirəm: Sevgi bulağının daşdığı yerdən.
* * * *	
Нильер г1айибазул хабал гъаруни Хур бекъизе кинго ракъ хут1иларо. Гуккарал къасдазул къанал гъаруни, Къадалъ лъезе гамач1 батилароан.	Eyiblərimizdən əgər qəbir qazılsa, Əkinçinin tarlada yer də tapılmaz. Aldanmış niyyətlər daş tək düzülсə Divar hörmək üçün daş da tapılmaz.

* * * *

Дунял байбихула киниялдасан,
Кочлолги байбихы гьенисан буго

Киябго – рокьул ицц. Бице,
ракъалде

Мун киса бачлараб, бичлчли гьечлеб
ццин?

Bu dünya beşikdən başlayır,
inan

Nəğmələr beşikdən, bil,
pərvazlanır.

Sevgi bulağıdır – hər ikisi. Bəs
hardan?

Söylə, yer üzünü bürümüş bu kin?

Tərcümə edəni: A. Tinayeva

AVAR DİLİNDƏ PYESLƏR

Mehdi Hüseyn

Şeyx Şamil

Pyes

Avarca tərcümə: Asiyyət Tinayeva

Мегъди Х1усейн

Шейх Шамил

(цo кесек)

(Асият Тинаева Камиль)

Глахьаллъи гьабулел ч1аг1и:

Шамил - Дагъистаналъул хакъияв багъадур

Аминат - гьесул ч1ужу

Гъази Мух1амад - Шамилил вас

Шамилил эбел

Солтан - Шамилил вакъад, Аминатил вац

Х1ажи Мурад - Шамилил наиб

Саид - Авар ханзабазул наслуялъул чи

Тохтир - Чарасул боялъул хирург

Гъази - дибир чи

Дагъистаниял, чарасул Къасид - Гъази Мух1амадил мюридав

Каримат - маг1арулай

Кариматил эбел

Атай - Шамилил наиб

Генарал - Чарасул боялъул командан

Раевски - паручик

Тамарин - паручик

Мария - генараласул ч1ужу

Боря - гъесул вас

Димитри, Иван - г1урус аскарал

офицерзаби, г1урус аскарал

Т1ОЦЕБЕСЕБ ПАРДАВ

Чарасул боялъул Дагъистаналъул штабалда генераласул рукъ. Мариялъ кӀудияб шавкъгун хӀайранаб цо сонет хӀала. Кинабго бакӀ сихӀкъотӀун чӀола. Циндаго гӀарадаялъул къвагъи рагӀула. Мария туркӀула ва цо лахӀзаталъ хъвади-чӀвади гъабичӀун сверухъ гӀенеккула. Жеги байбихъана пиано хӀазе. Гъелъда нахъасан хӀинцӀаб рильгъингун вачӀуна генерал. Цониги такрарлъуна гӀарадалъул къвагъи.

Мария Огъ...жеги кибего хвел...кибего би...

Генерал КӀудияв императорасул къасд гъедин буго, хирияй. Шибзеха хӀалареб дуца? Дие гъеб гӀарадаялъул къвагъи хӀайранаб бакъаналда цадахъ гӀенеккизе бокъула.

Мария Ине, Витя, ине Петербургалде, дие йокъуларе гъений хутӀизе. РагӀулищ, дуда? Нусгоязул би тӀеялдаса кеп босулеб дуца?..Гуро, гуро, ХӀехъоларо дица гъеб (уна).

Генерал ХӀехъоларо...МагӀарулазда речӀчӀараб щибаб гӀардаялъул гулла бачӀунеб бергъенлъи лъазабуна.

Катиб (вачӀуна) ГӀарз гъаби, генерал.

Генерал Рапортул ахир хъвай!.. «Гъужум цого заманалъ лъабго рахъалдасан байбихъана. Дир ихтияралда ругелщинал аскараз тушманасде тӀаде цадахъ гъужум гъабуна. Бо лъабго корпусалде бикъула, щибаб корпусалъе хӀалбилъи бугел цере команданаз бетӀерлъи гъабула. Нилъеца сонисеб къоялдаса Каспиялъул рахъалдасан, лекӀи ва Кавказалъул рахъалдасан ана..»-хъванищ?

Катиб У, генерал, хъвана.

Генерал Хадуб гъедин хъвай «Кавказ-кӀудияб ва биххулареб цо хъала буго.Гъеб халкъалъул тӀубарал ярагъгун нилъеда дандчӀалъе,нилъеца гъеб хъала биххизабизе буго.Дун божулев вуго, кӀудияв императорасул рокъиялдаса къуват босарал ракӀалъул цӀаялъ гъеб маххул хъала бухӀун рахъуялда сверизабула!».- Ропорт жакъа битӀе.

Катиб Дун нужор хъулухъалда вуго, генерал.

Генерал Гъел рачӀунел руго.

Катиб У,церего балагъун чӀана, генерал.

Генерал АхӀе.

Катиб ГъабсагӀат (уна)

Генерал (Мария араб нуцида балагъун) Агъа, Мария кѳижана...Цѳакъ лѳик1...

Саг1ид (Катиб ва Султангун цадахъ вач1уна). Салам, яранал

Данделъулел.

Генерал Бегзаби, киг1ан бокъаниги дир нужедехун халат бахъун к1алъазе заман гъечо (Солтанихъ балагъун) Пикру гъабулеб нужоца?

Солтан У, генерал.

Генерал Цѳакъ лѳик1.(Катибасда ишара гъабуна, гъев къвативе вахъула) Нижер шарт1ал нужода лъалищ ?

Солтан Лъала, генерал. Ниж разиял руго.

Саг1ид Нижерги цо шарт1 буго, яранал.

Генерал Агъа, бице.

Саг1ид Шамилица нижер т1олабго наслу хвалченаль къот1-къот1ана. Нижер бечелъиги, буголъиги жиндир мюридазде бикъана...Шамилица аск1об Къург1аналде квер лъун икрам гъабиялъ нуж шаклъуге, яранал...Дун гъесул гурх1ел гъеч1ев тушман вуго. Гъесул би къатаз ц1ун гъекъоч1они дун г1одовиччаларев.

Генерал Жиндир наслу к1одо гъабурал васаз ях1-намусгун г1умру габизе кола.

Саг1ид Нужоца гъесдаса къисас босизе кумек гъаби ниже, яранал. К1удияв г1урус пачаясул рах1му нижедаса къот1уге..

Гъази Мух1амад (Раевскигун данделъун) Лъутуге,киве?...Дудехун вагъулев Шамилил гит1нав гъалбац1 Гъази Мух1амад вуго.(Гъел рагъулаго рик1к1адлъула.)

Генерал (Саг1идие) Бегъула, нужоца кванараб кваркъиялъул балъгойл сухъмахъал нижеда рихъязарулел (Солтанида) Нужоцаги. (Сих1 къот1ун ч1ун) Бегъула, бич1чула...

Солтан Дир мут1иг1лъиялда божун, генерал.

Генерал Ц1уне нуж, бегзаби...Шамилил хвалчен г1емер бег1ераб буго...Нужор бот1разул къимат лъай.

Солтан Бит1ун абуна нужоцо...Гъев цѳакъ рах1му г1еч1ев, генерал.

Генерал (клиязухъуге квер битлула). Клюдияб Россиялъул императорас нужор хъулухъ къвагIараб куцалъ бецизе буго. Шаклъи гъабуге, нужоца гъелъие.

Солтан ЛъикI хутIаги. (СагIидгун цадахъ уна) Гъел нухде регIи.

Катиб Дун гIенеккун вуго.

Генерал Хъвай: «Шамилил гъудул ва вакъад Солтан бегас разилъи къуна. Гъел къоязда Шамилие къасд гъабизе буго. Амма гъанжего Солтан бегил рукъ ва бакIалъул хIакъалъулъ хас гъабун божилъилъи къезе кола. Гъелъул хIакъалъулъ нужор амруялда балагъун чIола.

Катиб Кагъат лъихъе битIизе кколеб , бетIерчIахъад?

Генерал Кавказалъул сардарасухъ хъвай.

Катиб Нужор хъулухъалда вуго, генерал.

Генерал АхIарал офицерзаби рачIарал мехалъ дида бице.

Катиб Дун гIенеккун вуго, генерал, бицуна.

Генерал (хъварал рапортал цIалун гъол босула). Ун, паручик Тамарин цIализе гIадан витIе. (уна)

Катиб (цо лахIзатIалъ икрам гъабун гIадин чIолев). Рагъул заманалъ гъедин гIемер рапорт хъванищ? Нижеца саламалъул бакIалда къалам хIалтIизабула... огъ, дир берал чIегIарула!...(Инизе вокъарав мехалъ Тамарин ва Раевски рачIунал рихъидал чIола) Бегзаби, генерал гъанже нахъе вуссана...(уна)

Тамарин Дица хIехъолареб, гъудул...Гали тIамуребгIан дида ккана дида аскIоб хвел бугеб гIадин. Гъеб гIумру дие гIоло кеп-ихтилалдаса цIикIкIун, гIазаб гIакъубаялъул магIдан буго.

Раевски ГIела...Хвелалъул философияъ бетIер сваказабуге. Божунха, клудияв импраторас изну къелъе, гъеб хъул гъечIолъиялдаса цо нухалъ хвасарлъула. Имам Шамил жеги чIаго вуго. Нижер ярагъалъул хIалбихъиялъе гIоло жеги гIемер гIатIидаб майдан буго. Дуцаги мун вихъзави, гъеб мехалъ цо нухалъ тIаса лъугъана дудаса.

Тамарин Йохъ, дие Кавказалда хвел бачарал жаллатаздаса вегъизе вокъуларо. Гъел халкъазул клудияб рокъиялда хIажалъи буго.

Раевски (чучун) Агъ...хирияв..шиб хласратаб раклалда щвей буго! Балагье, дунялалда шиг1руялдаса берцинаб жо бугеб?

Тамарин Буго...Эркенлъи! Х1анч1ал гладин эркенаб куцаль яшав гяби кинаб клудияб рит1ухъльи бугеб? Нижеца гьел рорхатал муг1рузул эркенал ц1умазул цо бахъулеб...Сундуе г1оло?

Раевски Мун божун, гьеб буго тарихияб чара гьеч1ин къвариг1илъи. Хъах1аб ботрол Кавказалъе цакъго хераб Россия къвариг1ана. Г1ел муг1рузда гьоркъор ругел гьет1-гьет1арал нухаздалъун цо нухаль даран-базаралъул поздадал ине руго. «Эй, Кавказ, глазуль ц1ураб бет1ер бехе гяби, мут1илъи, Ермалов вач1ун вуго»-Пушкиница гьедин хъвалареб?

Тамарин (жеги пашманго) Раклалдаса вух1арав клудияв гьудуласул раглаби дир рек1ехъ щвелеб буго.Амма гьев мекъса вуго...Гьел раглаби бицараб мехаль гьев жеги г1олохъанав вук1ана. Гьес хадуб гьедин бицич1о. Ракл гьесул клудияб эркенлъиялъе г1оло къабараб мехаль росаби рух1улел бихъараблъун гьес гьедин бицич1о...Йохъ, хирияв гьудул, Пушкин жаллатав вугин абун мунагъалда лъугъинаро. (Генерал араб бак1алда квер бит1изабун). Гьес гъаз гладин лъудул бок1ноб би гьекъолареб.

Генерал (вач1уна) Агъа, Тамарин, клудияв императорас жаваб босана. Аллагъасда дуг1а гяби, гьесие нуж гурх1ана, Гьес х1укму хисана...Нуж нижег рилълъеналъул боялда хут1ун руго..(сих1 къот1ун ч1ола) Нуж гьеб хабаралдаса рохич1ел?

Тамарин Роххелил хабар буго, узухъда , воххула дун.

Генерал К1иго –лъабго хадуб къвагъи бугеб рахъалда вит1изе вуго мун.

Тамарин Уйищха?

Генерал У...Дуца щайха щаклъи гябулеб?

Тамарин Хинкъиялъ гуро ...Шамилиде данде вагъигун хвелида гьоркъоб щибниги бат1алъе дие г1оло гьеч1о, бет1ерч1ахъад.

Генерал Шиг1руялъул мац1 дие чияраб буго. Дун аскарав вуго. Киг1ан бокъаниги, нижеца рагъул майданалда шиг1руги, кеп-ихтилатги клочон тезе кола. Нижеда лъазе кола, нилъер императорасул клудияб бо цо нухальги рагъазда къолареб.

Тамарин Т1асалъугъа, генерал, дица гьединаб раг1и бицич1о.

Генерал Нужор раг1абаздаса гьединаб гьабулеб дилъа, хважаин шаг1ир...

Тамарин Багдадураб г1урус бо рагъде цониги къолареб.

Генерал Командирал кинха?

Тамарин Нужоца бит1ун бицулареб, бет1ерч1ахъад? Командирал г1емер мехаль пагъму гьеч1ел г1адамаздаса...

Раевски (Тамаринил рет1лидаса ц1ала) Мишел, сас тун!

Генерал (цо лах1заталь вуц1ц1ун ч1ун) Дида цо жо баянлъана.

Тамарин Дун къвагъдей бугеб бак1алда ине вуго. Дир рек1елъе бортулеб хвел дида лъала рик1клад гьеч1еблъи.

Генерал Лъилниги нуж ч1вазе пикру гьеч1о. Бет1ерч1ахъад император рах1му бугев вуго. Нижее- гьесул божи бугел чаг1зе нуж хвасар гьаризе рокъула.

Тамарин Гьельие г1ола нужоца Имам Шамиледехун рагъде рит1улел?

Генерал Нужор пикруялъ, гьел вах1шиял маг1рулаздехун рагъи щивав цо культурияв г1урусасул нагъи гурищха? Щай мун вуц1ц1ун ч1олев?

Тамарин Дун разияв вуго. Унила дун...бет1ерчахъад.

Генерал Кочон тоге, нужоца багдадурлъи бихъизабуралъе, к1удиял чиназда щвезе руго нуж ...

Тамарин (халаль лъалеб махсараде ккун) Узухъда, узухъда...

Генерал Цоги, гьеб шиг1ру тезаби...Гьединачал маг1на гьеч1ел халт1иязе мех хвезабуге...Жеги нужор кружокги бугеблъи раг1ула дида...

Тамарин Кружок?

Генерал У, у...Бальгоял къасдал гьабулезул кружок...Жибги анкьго чи кола нуж...Г1емер дагъал руго, г1емер дагъал, хважаин паручик...Бищунго гьит1инаб лъимералъул интересаль г1уц1арал гьел кружоказ маг1на гуреб т1адагъабги бегъиялъ релъи щвезабугеб буго... Нужое насих1ат къолареб дица...Сенат майдан рек1ехъ щвезаби! Далize рек1ехъе бугеб жо гуроха.

Тамарин Гьудулзабазул рукъоб гьаби кидасан гьикъулеб буго, бет1ерч1ахъад?

Генерал Пикру гъаби!...Нужоцаги паручик Раевскиясги гъеб рахъалъ гъудулзабазе кумек гъаби.

Раевски Нужор хъулухъалда руго, генерал.

Генерал Жеги такрар гъабула. Бетлерчлахъад император рахъму бугев чи вуго...Гъесие нуж анцго сональ каторгаялда ритлизе рокъулаан...Нуж хвелиса дица хвасар гъаруна.

Тамарин Баркала нужое. Дун катергоялде цидасан хвезе ритличлеялъе гло дица нужое баркала къола.

Раевски (жеги Тамаринил ретел цана) Мишел, пикру къе бичараб раглиялъухъ...

Тамарин Дун ине бегъулиц?

Генерал Дица нуж чезаризе пикру гъечло.

Тамарин (бетлер къулун) Лъикл хутлаги..(Раевскигун цадахъ уна).

Генерал (Тамариние хадуб балагъун) Гъев глолохъанчи хлакьикъаталдаги хинкъи къолев чи вуго. Кавказалъул мугрузда буклараб магна гъечлеб хвелалъ гъев глакълуялда щвезавула.(цумур къабана)

Катиб (вачлана) Генеккун вуго, бетлерчлахъад.

Генерал Дица паручик Раевски дида асклов адютантлъи тамуна...Гъесул амру хъвай!

Катиб Гъабсагат, бетлерчахъад...(уна)

Генерал (пикруялда вугев куцалда хъалиян цана) Ах, Шамил...Мугрузда гъалакълъизабураб бураналъул ахир жеги бихъулареб.

Хажи Мурад (циндаго жанив кланцлана) Сордо лъиклаб батаги, яранал...

Генерал (тапанча битун) Щив мун?

Хажи Мурад Чун, яранал, дун Хлажи Мурад вуго.

Генерал Кин?...Хлажи Мурад?...Гъаниб хинчги жеги боржулареб, мун...

Хажи Мурад У, у...хлинчлги боржулареб гъаниб, амма Хлажи Мурад вачлунев вуго...Амма хлинкъуге: гладан члвазе вачлунарев дун.

Генерал (ахлдопа) Ейй!

Хажи Мурад (цлакъ квачан) Яранал, щокъор унтизабуге...Дун Хлажи Мурад вуго...Дир суалалъе битлун жаваб кьелъе, аварагасе глоло, дур жаназа, гьеб матлу гладин паркъулеб дур бетлер нужор падишагъасе дица глемер бихьилареб.

Генерал (къвагъезе бокъула) Ворчла!

Хлажи Мурад (хехго гьесда тладе канцлула, зар къабун гьеб глодобе бортизабула) Жеги абула, яранал. Цодорго члун: дун Хлажи Мурад вуго...Раглуларищ дуда? Дагъистаналъул имам Шамилил наиб багдадурав Хлажи Мурад дуда лъаларищ? (Глодоб бортараб генераласул таманча кодобе босун столалде лъуна .) Балагъе, жагъаллъана...Амма дуца гьединго кьелъе босулеб дица. Балагъе, дир буго къаву члвараб.

Генерал Вахлши.

Хлажи Мурад Дун вахлшияв вугони дида дудаса лъикл лъала ...Амма дир раглараб мехаль дур раглараб мехаль дур накаби тлуртлуел...Битлун бугищ?

Генерал Нильер бетлерчлахъад императорас гьелъул къисас дудаса босула.

Хлажи Мурад Гъес дие щиб гъабула?

Генерал Киналго нуж члвала.

Хлажи Мурад Битлун абуна дуца, яранал, киналго гладамазул хвелги реклее глолеб буго...Богорголъи низам биххараб бакл бокъана.

Генерал (нуцлил асклове ине вокъула)

Хлажи Мурад (Хлажи Мурад хлинчлго ун гьесул нух къотлула) Киве?

Генерал Тфу! Балагъе, гъев вахлшиясул балагъиялъухъ, дун кваналев гладин балагъула.

Хлажи Мурад Дун бусурманав вуго, яранал, больонул гъан дица кваналаро.Дуда асклорги къватлереги гладамал риччаларел. Киналго нуцлби нижеца куна. Цогитаб рукъалда дур члужу къижулей йиго, нижедаса гъей макъидаса тлезайичло. Вахлшияв вугони дагъаб-макъаб бичлчли буклана нижехъ. Нижеца цогитазул рахлат хвезабуларо.

Амма нужое яранал, кинабго улка бидул ралъдахъ гъанкъизабизе бокъула.Дун гъаниве Шамилица виччана, гъесул т1адкъаялъе лъик1са г1инт1ами.

Генерал Дуца щиб ултиматиум къолищ?

Х1ажи Мурад Ултиматум-батым? Йохъ, гъеб гуро. Нижеца абуна, нилъер берцинал г1олилал маг1на гъеч1ин гъурула нужоца. Нужор падишагъасе нижер киналго ч1вазе рокъани, нижее щивниги чиясул хвел бокъуларо...Т1оцебесеб шарт1: маг1арулазул асирлъуде ругелщинал жакъа риччай...К1иабилеб шарт1: аскар нахъе ц1ай. Гъел шарт1азда метериса кват1ун г1амал гъабуч1они квеш бегъула, яранал.

Генерал Пикру гъабизе заман къвариг1уна.

Х1ажи Мурад Ц1акъ лъик1...Гъедин баталъе, амру къе, гъужум ч1езабизе.

Генерал Гуро...Нижер гъужум ч1езабизе пикру гъеч1о.

Х1ажи Мурад Гъедин?

Генерал У, у...Ниж аскар ц1атун ч1езе ругъунлъуларел.

Х1ажи Мурад Нижер к1алъай халат ц1ала, яранал...Духъ лъабго ункъго кагъат буго, хехго гъеб батун...

Генерал Кинал кагътал?

Х1ажи Мурад Падишагъасул приказал...Щиб лъана, щиб баталъе...Дир лъай гъеч1о, мун балагъе.

Атай (вач1уна) Х1ажи Мурад, хех гъаби. Нижер рач1ин аскаралда лъала...

Х1ажи Мурад (кодобе швараб киналго кагътал данде гъарун къвалакъ бана).Лъик1 хут1аги, яранал...Аллагъас мун падишагъасе г1емер вихъигеги. Нижер шарт1ал к1очон тоге...Жакъа мун гъеб куцалда т1амурав Х1ажи Мурадиса х1инкъе, яранал.

Генерал Ун, Шамилихъ щвезаби, дун ч1ваниги гъес к1удияб г1урус империялъул къуват заг1иплъизабизе бажариларо...

Х1ажи Мурад Дуцаги падишагъасухъ хъвай, Дагъистаналда ругелщинал ч1вазе бегъула, амма имам Шамил жиндица ккураб нухдаса вуссизе бегъиларо...Лъик1 хут1аги..(Атайгун цадахъ уна)

Генерал (виххун хутун свердана, цумур кьабана, жанив вачларав офицарасда). Гьѐб щиб? Нуж кьижунищ?

Офицер Гуро, клудияв командан?... Гьѐл хабар гьѐчлого гьужум гьабуна. Циндаго нижеда тладе канцлана.

Генерал Жакъа дир рукъ лъица цунулеб?

Офицер Димитрил кьокъаялъ.

Генерал Ун, гьѐв ахи... Нужги клуго анкьаль жанир тламула. Бичичулищ?

Офицер Нужоца бичаралъѐ гламал гьабизина, клудияв командан. (икрам гьабулаго уна)

Генерал Макъу бихъарав гладин хутлана дун... Хлажи Мурад... Хлажи Мурад... Шамилил кванараб квер...

Генерал Дур глакълу ботроде бугѐб?

(Димитри вуццун чола)

Дир суалалъѐ жаваб кьѐ!

Дмитри Бетерчлахъад, Хлажи Мурадица киналго хъаравулзаби гьурулел руго.

Генерал Мун щайха члаго виччалев гьѐс? (Димитрица мулканса хъатиса клал чвала). Мун щайха члаго хутларав?

Дмитри Нуж ритун руго, генерал, гьѐдинал хъатаздаса дие глемер щвала... Аскарлъун кколеб глумру буго, аскарав вакизе голон вижарав вуго...

Генерал Ун!... Дудахун дун метер клалъазила.

Дмитри (икрам гьабун унев вуго)

Тлоцевесев офицер (хлалуцун жаниве лъугьуна) Бетерчлахъад! Изну кьѐ...

Генерал Щиб ккараб?

Тлоцевесев офицер Паручик Авдѐев члана, бетерчлахъад?

Генерал Кин? Щив?

Тіоцевесев офицер Паручик Авдэев...

Генерал Кив?

Тіоцевесев офицер Лъабго кьо себе нильеца ккурал росабазул гіадамаз восстания гъабуна, паручик Авдэев цо магІарулалъ вахІшилъун чІвана.(Кодоб бугеб ханжар генераласухъ битІулеб) Гъес рухІ кьолеб абуна гъеб нужохъ кьельун.

Генерал (ханжар кодобе босун). ГъабсагІат паручикал дида аскІор ахІи!

Раевски (Тамарингун цадахъ нахъе вуссула) БетІерчІахъад, гъеб щиб хІалтІи? Гъанже нужоца щиб амру кьолеб?

Генерал ГъабсагІаталъ эскадронал хІадур гъари, хеккого!

Раевски Щиб?

Тамарин (икрам гъабун) Бегъула, генерал. (уна)

Генерал (хІадурула). Паручик, васстание гъабураб росуль гамачІ- ганчІида тІад хутІизебегъуларо...Рильлъа. (Гъезие инее рокъараб мехалъ гІарадаялъул къвагъи рагІулеб буго, генерал чІола) Агъа, цоги, цоги. Дица магІарулал гІицго гъеб гІарадаялъул гъаракъалъ мутІигІлъязула.... рильлъа!

(унел гьел)

Пардав

КІиабилеб пардав

Росу ...РикІкладса гІарада – туманкалъул гъаракъ рагІулеб буго...Росуль ахІдей – гъаракъ рагІулеб буго. Циндаго ретІел хисарав Солтан вихъулев вуго. Росуль цІолел аскарал рихъун вахчана.

Генерал (Паручик Раевски ва цогидал офицералгун цадахъ вачІунев) ЦІа лъе, бухІе. Гъел вахІшиял дица кІкІуялъ гъанкъун чІвазила. МутІигІлъичІези рахІму гъечІо.

Раевски ТІаса лъугъа,.....киналго гІадамал росуялдаса унел руго. Нижеда дандчІвалел гъечІо.

Генерал Божунге! Кинабго бокнода цо бандит, кинабго рукъоб цо хлайван бахчана. Амру кьола... Тлубараб росу бухле! Бетлерчлахъад императорасул къасд гьединаб буго. Биччанте, Неропил рух1 бохизе! Бухле!

Раевски Нужор амру билтъганхъизабила, генерал... (уна)

Генерал (аск1ор ругел офицеразул цоязда) Солтан бег вач1инч1ев?

Офицер Жеги вихъуларев, бетлерчлахъад.

Генерал Гъедин бугелъул бихъула гъес жиндир раг1и квеч1еблъи.

Офицер Нуж гъезул мут1иг1лъиялде божунге, бетлерчлахъад.

Солтан (вихъула) Салам, яранал... дица къураб раг1и куна...(Генераласдехун хвашбаш гъабуна) Гъарула, нужор амруялда сабру гъеч1ого балагъун ч1ана.

Генерал Шамилие лъугъараб щиб?

Солтан Жив ч1вазе къасд бугеб лъалелдаса жив ц1унулев вуго, генерал... Амма гъанже дица абизе бокъараб ц1ияб хабар Шамилил г1адин нахъе т1амизе бегъулареб хабар буго!

Генерал Гъеб щиб? Бищунго роххилаб хабаралъги гъесул хвел бец1уларо!

Солтан Жакъа Шамилица нужода т1аде гъабизе ккола, генерал. Ц1уна- къай гъаби..Гъесда цадахъ рач1унел руго рищунго кутакал мюридал.

Генерал Унго гъеб гъединицца бугеб? Вах1, сих1ру бокъуларебха?

Солтан Гъесул кинабго х1алт1и сих1ругун буго, генерал.

Генерал Ц1акъ лъик1.Жакъа къоялдаса гъес сих1ру гъабизе бажаруларо. Баркала, Солтан. Нуж х1акъикъаталдаги аристократав вук1унев вуго. Ханзабазул бечедазул бетлер къот1улев гъев муг1рузул лагъасул ахиралде г1емер хут1ич1еб. Бетлерчлахъаяв императорас нужер гъеб хъулухъалъе къваг1араб куцалда къимат къела...

Солтан Нужоца изну къелъе дун нахъе вуссизе ккола... Гъев дун нахъевуссизе сабру гъеч1огун балагъун ч1ола. Нуж дир рит1ухълъиялда боржун, генерал. Дун ине, хадув дун гъезда вихъизе бегъула.

Генерал Нуж ун, Солтан бег...

Солтан (квер къуна). Лъик1 хут1аги, генерал...(уна)

Гъеб лах1заталда Каримат рукъзабазул т1оха йихъулей, хехкого яхчун ч1ун ишан босана, генераласда аск1ов вугев офицерасдаса цояв вортана. Генерал ва цогидал офицерал ц1уна-къани ч1езе г1ола рахъ - рахъалда рекерана.

Каримат (рохелгун ах1дона). Ч1валев, дир эбел, инсулги вацасулги рец1ел босулеб буго...

Кариматил эбел Баркала, дир яс, баркала...Аллагъ, росда ц1а лъолеб буго. Дир яс, екери, рач1цнел гъел...

Каримат Ч1ун, жеги г1одой йиччаларей дун...Балагъе, гъебги цо. (къвагъдула) Бихъулищ, вортана.(Къвагъдулейгун лъутула, эбелгун цадахъ уна)

Тамарин (цо чанго кверал рухъун ругел маг1арулал рач1унел солдатаздаса хадув вач1ана) Ч1ун, генераласда гъанир балагъун ч1езе кола ниж.

Федор Хважаин поручик, гъал кире рачун унел нижеца?

Тамарин Бит1араб бицани, дидаги лъаларо.

Дмитри (ц1аккей бихъулаго) Бух1улеб буго, хважаин паручик бух1улеб буго...Гъеб ц1а дир рек1еса бахъулеб буго...Нужоца бицун...гъел язихъазул т1акъсир щиб?

Тамарин Вуц1ц1ун ч1а, хирияв ...пачаясул мут1иг1ал чукъаби г1емерал руго.

Федор Амма генерал вач1ана...Бет1ерч1ахъад щив ц1акъ ццин бахъун вуго!

Генерал (офицеразде) Росуль ругелцинал г1адамал майданалда рак1ари. Паручик Авдзев ва Лихарев ч1варав чи гъабсаг1аталъ ратизе кола!

Раевски Бегъула, генерал бидулав ракъул г1одов ваталъеги нилъеда гъев гъабсаг1аталъ ватула. (цо чанго аскаргун ана)

Генерал Агъа, Тамарин бихъулищ дуда, дуца щибниги г1айиб гъеч1ел абурал гъел вах1шияз багъадурав Лихарев ч1вана.

Тамарин Г1умруялъул къанун гъединаб буго, генерал...Рух1 гъуинаб жо буго. Ч1аго хут1изе г1оло ч1вана.

Генерал Г1урас аскарас лирика рек1ель босуларо. Гьeб г1емер лъик1аб х1алт1и буго, хважаин паручик ...Гьeб бак1ал гъира ккезабизе аскаразе г1оло бижулeб, бит1ун бугищ?

Тамарин Гьeб лагъун рек1араб ц1аги шиг1руялда г1емер релъьунeб. Дица шиг1руялдаса босулeб лаззат, нужоца гьeб ц1аялдаса босулeб батилаха. Бит1ун бугищ?

Генерал (ирониягун) Бит1ун буго. Дир пикруялъ, гьeб росдухъ бух1улeб кинабго рукъ цо биххараб тушманасул хъала буго. Гьeлъ дун г1адин аскарасе лаззат к1eч1ун хут1изе бeгъуларо. (маг1арулазухъ сверун) Нужор г1олилал кире ругел?

Т1оцевесев маг1арулав Яранал, дир яс- васадаса шибго гьeч1о.

К1иабилев маг1арулав Дирги...

Лъабабилев маг1арулав Дирги...

Генерал Бeгъула, нуж х1орлъулел ругищ?

К1иабилев маг1арулав Гуро, яранал...гьeб я Иран гуро, яги Шамил падишагъ гуро. Нижер васаз хвалчен къабун тушманасдаса рецел босула.

Генерал Гьeв тушман шив?

К1иабилев маг1арулав Шив? Би ч1оботун, би гьeкъолел...

Генерал Херав, ниж би ч1обозе рач1инч1ел, нижеца гьeл вах1шиял муг1рузул халкъал рахъизарила.

К1иабилев маг1арулав Бит1ун абула дуца...Гьeб бух1иялъ ниль лъикъаб заманалда рахъизарула. Гьeлъул канлъи кутакаб буго, берал къанлъизарула. Ах, Шамил аллагъас мун ниже г1оло вижарав, мун гъанже кив вугев?...

Генерал Вуц1ц1ун ч1а, херав, к1удияв имам Шамил нужода божи гьeч1ев вахъулeв вуго...

К1иабилев маг1арулав Божи гьeч1ев чи гьeв гуро, гьeб дунял буго, яранал?

Генерал Киналго имамзаби гьeдинал божи гьeч1ел чаг1аллъун рук1ана...

Раевски (г1емерал руччабал, лъимерал ва херал г1адамал цере т1амун вач1уна) Гъале, генерал, росулъ хут1арал г1адамал гъал руго.

Генерал Гъеб нужор вах1шияб росдаса цояс нижер багдадурав офицерав ч1вана.

Т1оцевесев маг1арулав Гъев нижер руччабаздахун х1енсолев вук1ана...

Генерал Нужода гъоркъов вугев бидулав бидулав вихъизави...

Пауза

Ц1алалъул, ярагъалъул къуваталъ дица бицизацилеб. Нижеда данде ч1олел гъел муг1рузда хварав цо багдадурасде данде нужор нусгиязул би ч1обозе буго. Бич1чулищ нужода? ... Дие гъел язихъал руччабал - лъимерал ч1вазе рокъуларо, къе бидулав!

Пауза

Паручик Тамарин, гъел къерда ч1езари!

Тамарин Генерал росу нижер кодоб бугебха ...Г1адамал гъуризе х1ажат бихъуларо дида... Изну къе дие, бидулав ватизе ...

Генерал Разияв вуго... Бидулав ваталъе т1акъсир гъеч1езул т1аса лъугъана дун...

Тамарин (асиразда) Маг1арулал! ... Генерал т1акъир гъеч1ездаса т1аса лъугъула... Гъедин г1емер г1адам гъуризе разилъуге... Къе бидулав!..

Т1оцевесев маг1арулав (цеве вахъула) Дун вуго бидулав. Офицерав дица ч1вана.

К1иабилев маг1арулав Гъес гъереси бицула, офицерав дица ч1вана, яранал.

Лъабабилев маг1арулав Гъес гъереси бицула, офицерав ч1варав чи дун вуго, яранал.

Гъаркъал Нижеца ч1вана.

Генерал Гъедин баталъе, нужоца нужор хвелалъ жаваб къезила.

Тамарин Маг1арулал! Паручик Лихарев цо чиясул гуллаялъ ч1вана. Т1акъсирияв ватун, къе!

Гъаркъал Ч1вай ниж, гъелдахун разиял руго.

Тамарин Маг1арулал! Гъедин г1адада би ч1обозе разилъуге. Гъельие аллагъасги нух къоларо.

Генерал Хважаин Тамарин, нѳужор шиг1руялъул гъезул хъалалъе х1адар лъиларо...
Гъединлъидал ярагъалъул мац1 г1емер гучаб бук1ана. Дир командалъухъ г1енекке.

Маг1рулал кърда ч1езарула. Раевскияс аскарал къвагъдизе х1адурулев вуго

Тамарин Т1акъсирияв бице, маг1арулал, гъедиг1ан такъир гурел г1адамал хвезе
риччаге...

Гъваридаб цо лъалхъи.

Каримат (цее яхъун, х1инкъи гъеч1ин балагъулей) Офицер дица ч1вана.

Тамарин Огъ... Гъай щий берцинай яс йиго! (Раевскиясе) Гъей г1адан гуро
х1урулг1ин йиго, гъудул. (Кариматие) Йохъ, муг1рузул пари, биялъ дур т1еренал килщал
чороклъизарила... Муг1рузул париялъе г1адан ч1вай рекъоларо.

Каримат Бидулай дун йиго. (маг1арулазухъ сверун) Бит1ун бугищ?

Гъаркъал Гъель гъереси бицула. Офицерав нижеца ч1вана!

Тамарин (Раевскиясдехун) Гъай берцинайги багъадурайги йиго.

Каримат Бабаял яцал офицерав дица ч1вана. Дир рак1 къисас босизе г1оло
къабулеб. Берда цевеца эменги вацги ч1вана. Балагъе, нижез рукъги гъез бух1улеб.
Нужода лъай дица росалъул къисас босулеблъи.

Т1оцевесев маг1арулав Дир яс, Каримат язихъ йиго мун, нахъе ц1ай. (яс нахъе
тункун жив гъельул бак1алда ч1олев вуго) Дица ч1вана.

Гъаркъал Нижеца ч1вана.

Раевски Вах1шияз цолъулел руго, гъез абиларо щибниги.

Тамарин Гъеб халкъ хвала, къуллъизаруларо.

Генерал Раевски ва Тамаринедехун) Рац1ц1ал рачун ун!

Тамарин Кире, щай бет1ерч1ахъад?

Генерал Рац1ц1ал ч1вай!

Каримат Баба, баба, дица гъев ч1вана. Сонисев офицерав ч1варайги дун йик1ана. (Тамаринихъе) Ле, васав, мун лъик1ав чи вуго. Офицерав дица ч1вана. Гъел язихъазул мунагъ гъеч1о.

Тамарин Нахъе ц1ай, муг1рузул пари, гъел берцин кут1бузда гъересиял раг1аби рекъеларо.

Генерал Цадахъ росе! (Т1аг1азари цереса!)

Магарулал цадахъ унел мехаль Шамил жиндирго мюридалгун цадахъ майданалда ваккунев вуго. Квагьялъул гъаркъал кутаклъула. Аскаралгун мюридал мюридал рагъула. Генерал офицерал нахъе ц1ала.

Шамил Яранал, ворч1уге яранал, бихъинчи майданалдаса лъутуларо.

Тамарин Гъев лъутулев вуго, дун гъанив вугевха. Вач1а! (Хвалчен басандизабулев)

Шамил Ле, берцинав вас, дир къаби дуца х1ехъоларо, дур эбел язихъ йуго дур, мук1урлъи.

Тамарин Эбел дун вач1изе балагъун ч1оларо. Нижер къец1алъе хвалченалъ х1укму къот1изе кола.

Рагъулел руго гъел.

Шамил Мук1урлъи, берцинав вас, дур йокъулей язихъ йуго. Гъей г1одун хут1ила.

Тамарин Гъейги дун вач1изе балагъун ч1оларо, къаби!

Рагъулел руго гъел

Шамил Жеги дир кодоса ворч1улев ватиларо. Духун вагъулев лъалищ дуда шив вугев?

Рагъулел, Тамариница лъалаго хвалчен ракъуда къабула.

Тамарин Дун вагъуларо. Жиндир эркенлъи гъедин бах1арчилъигун ц1унулезде къабизе бокъуларо дие. (цевее канц1ун) Къаби, мун вит1ун вуго.

Шамил (Бак1-бак1аздаса т1аде канц1улел аскарал г1одоре т1амун, Тамариниде) Яраналал рач1ун, гъел язихъазул мунагъ щиб?

Тамарин Къаби, ч1вай дун. Гьел вах1шиял муг1рузда хвезе г1оло вач1ана дун, къаби!

Шамил Муг1рузда гьединаб къанун бук1ана: бихьинчияс къезавурав ч1валаро, г1олилав...

Тамарин пашманго виххун хут1ула. Рик1кладса г1арада- туманкалъул къвагьи раг1улеб буго.

Тамарин Киб буго хвел? Дица гьеб г1емераб заман буго балагьулеб.

Шамил кодоб хвалчен басандизабун Тамаринида асковег1ан вач1унев вуго.

Каримат (г1аде канц1улей) Гьев ч1ваге, к1удияв эмен, гьев берцинав вас вуго.

Тамарин (Кариматихъ валагьун) Огъ, муг1рузул пари жеги мун?

Пардав

Лъабабилеб явления

Шамилил рукъоб к1удияб зал. Къадаса бат1и - бат1иял ханжрал, хвалченал, туманкал дализарула. Гордо т1угъдуз ц1ураб азбаралде рагьулеб буго. Пардав рагьараб мехаль Шамил Солтаниде т1аде хьихъдулев вихьула.

Шамил Дуге хвелги дагьаб буго.

Солтан Дир т1акъсир шиб, имам?

Шамил Дур т1акъсирищ? К1инусго мюридав дуца ч1вазарулел руго, дуца! Гьеб ккола хиянат, ялъуни х1инкъи?

Солтан Цоябги гуро, имам. Дица нужор амру гьабураб бак1алдаса гьужум гьабуна...Амма гьениб бугеб Аскар нахъе ц1ана.

Шамил (жеги щидяхун) Дуге жеги х1илла гьабизе бокьулиц? Ах, хиянатчи! (лъороса хвалчен бахьун Солтаниде т1аде канц1араб мехаль, Аминат г1ерг1едун гьезда т1аде щолей)

Аминат Шамил дуца шиб гьабулеб? ... Щив ч1валев?

Шамил Гьесул мунагъ глемераб буго, Аминат... Гьев жакъа кӀинусго чиясул хвелалъе сабаблъун ккана. Гьес гъезие кумек гъабиларо, аскарал сверун кквен хутӀулел, рацӀал гъурулел.

Аминат Дур берал биялъ хӀолел? Дуге бокъальги, бокъинчӀониги гӀадамазул хвел, гъезул ками бегъизе бегъула... Солтанида лъалего мунагъ гъабилеб? ... Гьев рагъул майдан буго.

Шамил Кинабго бакӀазда нижеда тӀаде тушман канцӀана, гӀадамазул къадако гӀадин гъурулел. Амма гьес, рагъул бищунго кутакаб мехалда рохъоб хӀалхьи гъабуна. Ах, дица щиб гъабизе? ЧӀвала.

Аминат ГӀодовиччай, Шамил. Сверухъ тушманал руго...Нужохъ сверухъса азарго бер балагъана.

Пауза

Дие гӀоло Солтанида тӀаса лъугъа.

Шамил Гъезул каранда ракӀалъул бокноб гамачӀ бижулеб, Аминат... Росдул ВатӀаналъул ургъел гъезие чияраб буго!

Аминат ХӀалтӀи гъабурасул гъалатги букӀана.

Шамил Аминат... Дур вац наиблъун хутӀизе бегъуларо. Дица тӀокӀаб округалъул къисмат гьесда тӀадкъай гъабиларо.

Солтан Битун буго, имам... Нуж ритӀун ругел... Гьев нишан ретӀизе дир ихтияр гъечӀо. (карандаса мюридалъул нишан бахъулеб буго)

Аминат ТӀаса лъугъа!

Пауза

Шамил Йохъ, гьес дир божи хвезабула.

Аминат Гьев дир вац ваталъе, гьес дуге гӀоло кватӀичӀого хвалчен басандизабун нишан нахъе босила ... Наиблъун хутӀизе вуго.

Шамил Ах, Солтан, Солтан. (Нишан гӀодобе къабун унев вуго)

Солтан Дуда гъанже бихъулищ, дир яц? Дун уна ... дун дур дардалъ вухӀула.

Аминат Дир дардалъ?... Шамилица дун кутакса хьихьулей йиго. Дир щиб дард бугебха?

Солтан Бихьулицца дуда, дур щибниги жоялдаса хабар гьеч1о. (Шакадарулел бералгун сверухъ балагьулев вуго) Щайха циндаго Шамилилгун Х1ажи Мурадил гьудулъльи ккана? Гьелха басриял тушманал рук1унел.

Аминат Лъалищ дуда, Шамилие гьединач багьадурал чаг1иял къвариг1ун руго.

Солтан Огь, дир язихъай яц... Дуца пикру гьабуна киналго г1адамазул дур г1адин бац1цадаб рак1 бугеблъун. Гъанже дихъ г1енекке.

Пауза

Х1ажи Мурадица жиндирго яц Шамилие къолей. Дур гьелдаса хабар бугищ?

Аминат Йохъ, йохъ... Бегьуларо гьединач жо.

Солтан Гоцеве дунги божич1о. Амма Шамилица гьелъул х1акъальулъ щибха бицараб раг1ула г1адамазда. Х1ажи Мурадица ц1ехула дица. Гьес абула гьеб бит1ун бугеблъи. Гъанже гьев вежерулев вуго мун сабаблъун дун х1урматиса т1амизе. Дир яц, дулъа г1адамаз бицаралъе гуро, гьабуралъе пикру къе... Гьес мун г1адин ч1ужуялде т1аде херай къоролай ячуней... Дие гьель ц1а лъолеб, дир г1азизай яц. Х1ажи Мурад шайт1ан г1адин жо вуго... Гьесие яц сабаблъун х1урматияв вук1инези вокьула, дица Шамил ч1аго толаро. (хвалчен бихьизабула) Гьеб бихьулицца дуда?

Аминат (кутакаб х1инкъигун) Кин?.. Гьев ч1вазе?... Йохъ, йохъ. Дица гьеб х1ехьоларо.

Солтан Ч1а, ах1доге!... Дие малакъ хут1араб дур намус ц1унизе бокьула. Мун разияй гьеч1ищ?

Аминат Дуца бицараб жо щиб, дир вац?... Шамил г1адин чи ч1валищ дулъа?

Солтан Ц1акъ лъик1. Жакъа къоялдаса Сол тан ц1аралъул вац махтаруге... метер сесе дуда раг1ила... Дица кидаго намусгун г1умру гьабула... Амма гъанже дир г1умру гьабизе ихтияр гьеч1о. (Ине вокъараб мехалъ Аминатица гьесул нух къот1улеб буго)

Аминат Унге, дир вац... Дуца бицараб бит1ун бит1арабги бегьизе бегьула.

Солтан Бот1рода лъураб т1агъур дица руччабазул к1азалда релъльинабизе бокъуларо. Ч1аго таги.

Аминат Йохъ, дица мун виччаларо... Гъев дир рос вуго, амма мун цого вугев вац.

Солтан Унев вуго дун, мун г1адин намус гъеч1ей яцалъул вац вегъизег1ан намусалъе г1оло хвезе лъик1.

Аминат Киве унев мун?

Солтан Киве? ... Тушманасе г1оло бег1ераб гъеб хвалчен каранда къазе.

Аминат Вай г1азаналлагъ, гъес щиб абулеб? ... Дур берал биялъ хъолел. Хвел щибжо?

Солтан Хвел намус гъеч1ин г1умру гъаби гурехба.

Аминат Сысс... вач1ун вуго щивха.

Пауза

Рилъгъа. Дур бот1рода г1акълу гъеч1о.. Гъаниве вач1а... (унел)

Гъази Мух1аммад (вач1унев вуго) Дада, дада!.. Дун гъанив вуго, вач1унев. (нуца рагъун балагъулев вуго) Вай г1азаналлагъ, гъев щив ц1акъ пашманлъун вугев?

Шамил (вач1унев вуго) Дир вас, мун лъик1 цварав. (надалда убач гъабулеб) Дун радалдаса дур нухда балагъун ч1олев вуго.

Гъази Мух1аммад Щунусиялда кликъоялда анц1го ц1и рач1арал мюридал дур амруялда балагъун ч1ола, дада... Лезгиязул рахъги Каспиялъул рахъги нижеца х1абихъи гъабула. Гъенир кутакал аскарал рач1унел руго. Аскарал мух1канго сангаралда т1ирит1ун гъужум гъабизе х1адурлъулел руго.

Шамил Лъала, дир вас. Бицаха, гъезул къадар?

Гъази Мух1аммад Гъеб бицизе кват1аб буго, дада...Яраналасул цебесеб аскаралдаса гъеб г1емераб буго.

Шамил Агъа... Ц1акъ лъик1... Мун жакъа Солтан – дацил бок1нов ине ккола... Дица гъев мюридлъиялдаса хвасар гъавуна. Жиндир рух1алдаса х1инкъарав чи

къвариглун гъчло нижее, дир вас. Гъесул боклнов мун ун...чед цохло бахларчиял гладамазе хлалалаб буго... Гъанже ун, Ватланалъе нижер кумек къвариглун буго.

Гъази Мух1аммад Бегъула, эмен.

Шамил Клочон тоге, дур хвелалъул хабаралъ дун глодизавила, амма къолев хабаралъ хвезавила.

Гъази Мух1аммад Лъала, эмен... дур вас Гъази Мух1аммад холла, амма къоларо.

Шамил Амма гъанже ун, аллагъ дуе кумеклъиги...

Гъази Мух1аммад Ч1аго таги, дада... (къвал бан уна)

Х1ажи Мурад (вачлунев вуго) Ассаламу - г1алейкум. Дихъ роххелил хабар буго. Рохъалъул рахъалдаса гъужум гъабулел аскарал нахъе ричахъана... Росаби жеги нижехъ руго. Дица сон лъалаго гладамал гъуризе риччарав Саидихъе чи вит1ана. Киве ваталъе гъес гъев вач1ила.

Шамил Баркала, Х1ажи Мурад, баркала... Дуца кидаго реке гъолеб роххелалъул хабар бачлунеб. (гъесул надалда убач гъабула) Г1одове ч1а! Яранал кив вугевха?

Х1ажи Мурад Дица гъесда нижер шарт1 бицана. Разилъич1о... Кагътал рачлуна.. Гъебги гъезул план. (Шамилихъ къола) Нижеца гъездаса хехго хъвади гъабилъе, яраналасул нахулаб таманча сонисеб къоялдаса квешаб куцалда кквезила.

Шамил (гордоялук асклове вачлун) Къокъабазул бут1рул ах1и. (планалда валагъулев вуго) Зах1матаб х1ал буго, Х1ажи Мурад... Нижер разведчиказ бицула лезгиязул Каспиялъул рахълъан асклар бачлунеблъи.

Солтан (вачлунев вуго, Х1ажи Мурадехун хош-баш гъабула)

Шамил Мунги гленекке, Солтан... Гъезие ниж горкъор т1мизе рокъула. (къокъабазул бут1рул рачлун г1одор ч1олел)

Х1ажи Мурад Гъанже дур пикру щиб буго, Шамил?

Шамил Рек1ехъ кке. Гъанжезег1ан падишагъасул Аскар нижердаса къого нухалъ г1емераб бук1ани, гъанже кликъоялдаса анц1го нухалъ ц1ик1лараб буго. Кире балагъалъе гъездахун данделъи ниже зарар къолеб буго. Гъел мерхъун ч1вазе г1оло рахъ - рахъалдаса чабхъен гъабизе ккола. Нижеда кидаго хабар гъеч1ого тушманазда нахъса

рахъизе лъазе ккола. Ниж гъез пикру гъабилареб баклаздаса раккизе ккола. Бичичулищ
нужода?

Тіоцевесев мюридав Битун буго, имам. Дица сон нусго чигун лъабнусго
чиясдехун бажарана. Щайгурелъул, нужоца абураб куцаль гъабуна... Нахъасан гъужум
гъабуна. Офицеразда мугрузул нухал лъаларелха.

Шамил Балагъе лъикса гленекке. Гъес битун абула: офицеразда мугрузул нухал
лъаларо. Гъез гларада эхеде бахъизебизеглан нуж гъезда тладе канцлизе кола... Жибги
нахъаса. Ун, хладурлъи гъаби... Гъенир ругел къокъаби дица рачила.

Къокъабазул бутрул уна. Хлажи Мурад, Солтан ва Шамил хутулел руго.

Хлажи Мурад Изну къе дие, лезгиязул рахъалдаса гъужум гъабизе, Шамил.

Солтан Кин?! Лезги рахъалда аскар гъечло... Гъел баклал члорого руго. Имам дида
Хлажи Мурадил пикру бичичуларо.

Хлажи Мурад Дицаги рагъул къайдаби Солтанидаса лъазабуларо... Нижедаги
дагъа - макъаб жо лъала.

Солтан Дуца мун щай веццулев?

Хлажи Мурад Анцила анлъго ругъун босарав чиясул кинабго жоялъе ихтияр буго.

Солтан Члухлдаруге, Хлажи Мурад... Шамилил черхалда къого ругъун буго...
Гъезул кинабго карандаса буго. Амма дур ругъунал мугъалдаса руго. Жеги лъукъиги
клюдияб гъунар гуро...

Шамил Къацанди лъугулеб нужор?

Хлажи Мурад Шамил, дур жавабалда балагъун члола дун. Нижер эмен мун вуго.
Гъедин хлакър гъавиялъе жаваб къе.

Шамил Хлажи Мурад мун лъимер вугищха?

Хлажи Мурад Гъединал магна гъечлел раглаби дида Солтанил клалдаса гъеб
клицул рагулеб буго... Лъаларо гьоркъоб щиб ккараб дир берзухъ гъев витун валагъизе
бажаруларо... Ургъел квечло... Дун дида лъалеб куцалда вагъила...(унев вуго)

Солтан Бихъулищ, имам? Гъес нижер къуват биххизабизе кинабго лахлзаталда
багъана махтарулеб. Дир мутиглъиялда щаклъи гъабуге, имам.

Шамил Г1ела! Питна т1амуге! (Х1ажи Мурадие нахъ уна)

Аминат Гъеб щиб ах1дей?

Солтан (пашманго) Дун гъанкъулев гъез, дир яц. Гъез дие зулму гъабула. Аминат, дие дир хвел бокъилищ?

Аминат Гъеб дунялалда вацасул хвел бокъарай яц ятилищ?

Солтан Гъедин баталъе, дие кумек гъаби тушман ч1вазе. Дирги дурги рец1ел босизе.

Аминат Мун г1адаллъулев?

Солтан Гъев ч1аго хут1ани, дун хвезе ккола.

Пауза

БАГЪАДУР МАЛАЧИХАНОВ

(1882-1942)

МЕСТІЕР

Книго пардавалъул пьеса

ГІАХЪАЛЛЪИ ГЪАБУЛЕЛ ЧАГІИ:

Гандиса Гіиса – местіер, 40 сон.

Тіоцевесев жамагатчи.

Кіибилев жамагатчи.

МахІмуд – берзул канлъи арав, гінкъав, 100 сон барав чи.

Гіали.

Гіусман.

МухІама.

Юсуп.

Херай чІужу.

Тіоцесей чІужу.

Кіибилей чІужу.

Гіолохъанчи.

Жамагалат, руччаби.

ТІОЦЕБЕСЕБ ПАРДАВ

Пардав борхараб мехаль, бихъизе буго хьиндалазул росуги, росурагалда бугеб гьитінаб майданги, къабун газугун, хіалтлулел Гіалиги Гіусманги. Гьел руго гіеркъиль караті бахъулел.

Гіусман (*глеті баццлунаго*). Гіали, гіенеккея, раглулищ дуда магліл гьаркъал. Гьоркъа авалалдасан буго гури гьадаб. Чиго хутлулев гьечіо нильер росуль. Пайда гьечіеб жо бугоха гьаб хадухъваяб дунял.

Гіали. Хьул къотлуге, гьудул Гіусман, цин къварилъи буклуна, хадуб глатілиъи буклуна. Гіандисев вачлун гурищ вугев аб унти бачахъизе, местіерлъиялъул цлар бугев чи.

Гіусман. Ле гьудул Гіали! Гьесухъа бажаризегіаги бажариладайха гьаб балагъ нахъе чівазе. Хонжрол, туманклул ругъун гурелъул дару гьабизе. Гьаб кіяябго сональ чи хун маглу бахъинчіеб рукъго хутлічіогури нильер гьаниб.

Гіали. Дирни клудияб божи буго, Гіусман, гіандиседа. Цо гьоболас гіемер бицен гьабун буклана дие гьесул, гіемер бальгояб жо лъалев чи раглула гьев.

Гіусман. Ціаларав чидай гьев вугев?

Гіали. Гьелъул рахъ лъаларо дида, амма хіакълъун тіокіав чи вугевлъиялда шаклъи гьечіо. Гьес гьару-гьарурал жал рицараб мехаль, гіажаиблъун вуклана дун. Гіеларищ гьесул гьунаралъул клодолъи: бакараб чирахъалъул ціералда жанивеги балагъун, Болъихъа цо чиясда Туплисалда вугев унтарав вас вихъизе гьавун вуго... Цоги, цо чіиркъатісев живго чу балагъулев абун вуклун вуго. Гьесда ціех-рехей гьабидал, бицун буго эс, дур чу пуланаб гіалахалда, тіохги тіун, бокъоб ккун бугин. Абухъе батунги буго.

Гіусман. Гьедин батани, гьесул цо сабаб лъугъина нильее.

Гіусманица абулаго, гьозда цевегіанги вачлун, гіагарухъ гіодов вуклуна МахІмуд.

Гіали (*ахІун, зварун*). МахІмуд! Ва МахІмуд! Гьадав хварав чи щив?!

МахІмуд. Шамилил заманаялъ гьаб нильер росуль азарго рухІ буклана...

Гіали (*ахІун*). Росуль маглу бахъана, хварав чи щив?

МахІмуд. АхІулгохІ бахъараб мехаль, михъ-мегеж баккарав чи вуклана дун.

Гусман. Гали, гьседа гаргадун пайда гьечӀо, гьарин, рачӀа лъугӀизе гьабиллин нильерго хӀалтӀи, дагьлъунги бугин гьаб.

Гали. Къваридгоцин гурищ нильер гьаб лъугьунеб бугеб, чиго гьвинадай анисан?

Гусман (*жанисанги лъугьун*). Чияли щай гурин, варани гьуна гьанисан, амма дагьабги гӀатӀид гьабиялъул зарал букӀинаро.

Росу данде гьабулеб рагӀула.

Росулъан гьаракь. ГӀенеккея, ле, гӀадамал-чагӀи! Гьаб росуль вугевщинав чи росурагӀалде вахъа! ВахъинчӀев чиясул къали бахъила.

Гали (*МахӀмудида*). Шамилил заманалги унти багьарараб мехаль картӀиниса рахъи гьабулаанищ, ле?!

МахӀмуд. Ия!

Гусман. Гьоркъиса Чачаналъе гьирихъ араб мехаль цо росуль боцӀиги бахъулеб букӀана картӀинисан.

Гали. Щибдай гьелъул лъугьана? Пайдаго бахъанадай?

Гусман. Лъаларо, щибго жо рагӀичӀо.

Дагь-дагьккун халкъ бакӀаризе лъугьана, цере-цере рекерун лъимал рачӀана, хадур жамагӀатчагӀи ГӀандиса ГӀисагун.

ГӀоцевесев жамагӀатчи. Гьалеха, жамагӀат, нильеца чиги витӀун, ахӀун вачӀун вуго ав ГӀиса. Асда кӀалъазе ккелаха ниль. Ав нильеє дару гьабизе вачӀарав чи вуго. Асие мухъ бицине ккелаха нильеца.

ГӀиса. Гьаб унти къотӀизе гьаби дие цакъ бигьаяб жо буго. Гьелъул иш дида те. Эхелазул иш батана дида гьеб.

КӀиабилев жамагӀатчи. Халат щай гьабилеб, гьадаб нильеца бицараб рукъ рикӀкӀун рикъи цӀоросарольил кьезе буго асие. Ругищ, жамагӀат, разиял асие гьеб кьезе?!

ЖамагӀат. Руго! Руго!

ГӀоцевесев жамагӀатчи. Мунги рази вугищ, ГӀиса?

ГӀиса. Вугоха, ле! Нужеца къураб жоялда разияв вуго дун, инкар гьечӀо дир.

КӀиабилев жамагӀатчи. КартӀиниса рахъизе гӀакълу гьабун букӀана нижеца, ГӀиса, рахъун лъикӀищ?

ГӀиса. Ва! Бегъулеб жо буго гьеб.

Тпоцевесев жамаглатчи. Гъа, гъедин батани, лъим босе, лъимал! (*Лъималаца бачлана глеретлги гъадароги*). Гиса, вахъа, гъудул.

Гпадамаца байбихъула картинисан лъугъине. Гиса картинисан вахъа-вахъарасде лъим швазе лъугъана.

Клиабилев жамаглатчи. Гъанже гъаб жамаглат биххичлого нижеца гъабизе кколеб жо малъе дуца, Гиса.

Гиса. Талихл бахъана нужер дун вачлин. Щаклъи гъечлого жундузул иш буго аб, жундуца тламураб унти буго нужеде аб. Тпоцебе къвариглун буго цо лахлчеглераб куй, хъахлаб тланкл гъечлеб. Гъеб куйгун росу сверун рильлъине ккола ниль. Куй бачун клуго-лъабго бесдалалги къвариглуна.

Жамаглат тамашалъи гъабун цоцахъ балагъун гаргадизелъугъана, гъоркъо-гъоркъоб абулеб раглана: “Яхл! Яхл! Асда глемер жо лъалеб буго, цлакъвачи ватила ав”.

Гиса. Росу сверун хадубги хъвезе ккела нильеца куй, хлетле-бетлерги бачун хъадарал бесдалазе къезе ккела.

1 ж.чи. Гиса! Бичлчлун лъикл куй сверице гъабиялъул маглана.

Гиса. Щулияб сангарлъун чела гъеб куй свэрараб нух. Дица жундузулгун мушавара гъабун клалъазеглан росулъе нух бахъизе клоларо дозул чаглазда.

2 ж.чи (*ургъун хадуб*). Юсупил буго бицанихъе гъединаб куй.

Юсуп цодагъав тлепана.

Гпадамазул гъаркъал. Буго. Валлагъ, буго гъединаб куй.

Юсуп. Хлалакъаб жо бугоха гъеб. Бегъулебдай гъеб?

1 ж.чи. Киса хлалакъаб гъеб буклунеб, бакъуч гладин къарияб куй.

2 ж.чи. Юсуп! Дурго багъа бице, гъудул, калам халат гъабуге. Жакъа гладин хлажатаб къоялъ рухлги бичизе кколин, куяли щиб гурын.

Юсуп. Берцин бихъараб гъабеха, дир гъелда инкар гъечло. Дун барахщунуиц вугев?

1 ж.чи. Къолеб жоялде нижги рачинаро. Къого натл бозил къезе рази ругищ, жамаглат?

Гъаркъал. Руго! Руго! Руго!

Юсуп (*цо васасда*). Вильлъа, вас, дир довеги ун, куй бачун вачла.

1 ж.чи. Тохтирго-тохтиран руклуна цо глабдалзаби. Щиб гябулев чи тохтур. Чехь сузе бугин, квер кьотлизе бугин абун руклуна тлоклал чечлогун гьел маглуназаби.

Гламазул релъанхьи.

2 ж.чи. Щиб лъалеб, гъарин, гьел тохтирзабазда! Данухъа гьобол вугев дир Анжиялда. Цо цлакъав тохтир вугин абун рагун гьениве ун вуклана дару гьабизе. Тохтирас абун буго гьесда: лъабго анкьидасан холин мунилан абун, чехь сучлони. Гьебги къабул гьабичлого нахъе вачлана гьев. Анцго сонниги бана гьелдаса нахъе, гъанжеги ци гладав чи вуго.

Махлмуд. Ия! Сагъри кьотласан глурис бахъунеб мехаль, жалго тлаглинеган рагъ гьабунаха чидрица.

1 ж.чи. Вай, пакъир, рагъ-къалго гьечлого гъурун лъуглулеб бугеб нильер росу, гьесда члван бугеб ургьелалъухъ балагъе цо нуж.

Куй бачлуна лъималаца бачун.

Юсуп. Гьалеха куй!

Глуса. Бачея цебеглан! Дун лъикл балагъизин бегъулищан бихъизе, бегъуларел глужал глемер руклунин. *(Квер члвана, рачлчл, мохмох ккуна, тласан гъоркъан лъикл балагъана)*. Бегъулеб сурат буго гьелъул.

1 ж.чи. Рахъаха рильлъинин. Баче, лъимал, куй!

Лъимал куйги бачун цере-цере, хадув Глуса жамаглатгун киналго ана, Махлмуд хутлизеглан. Дол ингун раккана руччаби, цее-цее цо херай члужу.

Херай члужу. Рачла, рачла, бихъинал ун ругин.

Картинисан рахъине лъугъана, херай члужу кодоб гьадарогун лъим швазе лъугъана.

Дарульаги, сабаблъаги, балагъалдаса цлунаги, гъорлъа чи камугеги, чи хун маглу бахъугеги, хур-хер хун, ракъи бихъугеги.

1 члужу. Вай, вай, вай! Жундузул иш раглулагури нильетле бачлараб балагъ.

2 члужу. Нильеца щиб гьабундай гьезул щин бахъараб. Гьаб хламил бетлерганасеб росдаца гьезие гьабураб заралго щибдай буклана!

Руччаби нахъе ана глѳдулаго. Глѳсагун жамаглѳтчагли росу сверун рачлана. Глѳса цѳакъ ургъел чѳван, цѳакъ ургъел чѳван, цѳакъ глѳдове кѳулун вуго.

1 ж.чи (*цѳодагъаб мехалдасан*). Щиб ккараб, Глѳса?

Глѳса. Валлагъ иш цѳакъ захѳматаб бакѳалде ккун буго. Хвалчаца бѳда гъорлъе нух бахъизе гѳемер бигъалъилаанха жакъа. Жундуца дие кѳураб гѳакълуялъухъ балагъун.

2 ж.чи. Яхѳ! Гъедигѳан щин бахъунищха гъел ругел?

Глѳса. Бицун пайда гъечѳѳ! Кѳудияб бѳ буго жундузул рещѳѳун. Гъадал кѳураби, парсал, рохѳал, гохѳал цѳун руго. Росу ккун чѳун буго гъадаба. Бол бетѳерги гъезул бицун кѳудияв хан вуго. Байрахъалгун жогун, цѳакъ щидаль вуго.

1 ж.чи. Дур гуч гѳелайда гъесда данде? Нижер иш дугѳе рехана нижеца. Хѳаракат бахъе, Глѳса, талихѳ къейин, дуда чѳвараб мугъ буго нижер.

Гъаркъал. Глѳса, дуде аманат, ниж рехун тоге, Глѳса!

Глѳса. Цѳѳ дагъаб мехалъ ургъизе тун вихъея дун. (*Сверизе лъугъана, сверун балагъана, чѳваркъун бералгун тѳладе вахъана*). Гъанже канѳлана дун. Нужеца жамаглѳтатъул рахъалдасан кагъат хъвазе ккела жундузул бетѳерасде гъарун, балагъ нижедаса бѳсеян, нужер бугеб хѳакъикъат бицине дун вакиллъунги гъавун.

1 ж.чи. Гъеб лъида хъвазе лъалеб? Щиб мацѳаль гъеб хъвазе кколеб? Дуца хъван гуругун нижехъа бажарулищ гъеб?

Глѳса. Нужеца хъваниги бегъила, дица цѳалун бицина дозда.

1 ж.чи. Кида мун инев, Глѳса? Кагъат гъанжегойищ хѳадур гъабилеб?

Глѳса. Гъабсаглѳт хъвай, дун ине ккола сордо башалъараб мехалъ. Хѳелеко бахъиналде иш гѳубазе ккола дица.

2 ж.чи. Рачѳа, рачѳа хъвазин, шакъи-къалам бѳсе гъанибе. Мухѳамадица хъвай! Гѳажамаль бегъулищ, Глѳса?

Глѳса. Бегъила.

Мухѳамад глѳдов вукѳана, хъвазе лъугъана.

Мухѳамад. “Хѳирияв вацасде, жундузул бетѳерасде, салам буго жамаглѳтатъул...”

1 ж.чи. Гъедин бегъиларо, гъарин! Нилъер вацѳѳи къваригѳунищ вугев гъев кѳудияв хан! Рецц-бакъ гъабун хъвай: - кѳудияв ханасде... Бетѳерчѳван гъари буго нижер жамаглѳтатъул... нижеда гурхѳаян, гъаб балагъ нахъе бѳсеян, нижер росуль сахавщинав чи лъугѳана... Ниж, пуланзаби, хутѳун руго. Хваразул бесдалал

хьихъун къварилъи буго. Нижеца гъав Г1андиса Г1исаги вакил гъавуна дуде гъаб
г1арза швезе гъабизе. Хъванищ, Мух1амад?

Мух1амад. Хъвана!

1 ж.чи. Г1исахъе къе ц1ализе.

Мух1амадица къуна, Г1исаца кагъат босана, ц1алулеб ххвел гъабуна.

Мух1амад (*бигъа гъабун г1адамазда*). Мекъи ккун буго гури ас кагъат.

1 ж.чи. Балъголъи лъалев чиясе бат1алъиго бук1унеб батиларо гъелъул.

Г1иса. Бит1ун хъван буго. (*Кагъат т1агъуралъуб сук1ун лъуна*).

2 ж.чи. Ихтияр духъ буго, Г1иса! Нижер к1удияб хъулги божиги буго дуда. Вильлъая,
Г1усман, доб куй ччук1ун батани, Г1исал гъоболасул добе швезабе! Х1ет1е-
бет1ерги дол лъималазе къе.

1 ж.чи. Сваканги ватила, кваназе мехги щун бугин, вильлъа-вильлъа, Г1иса, гъоболасухъе.

Дагъа-дагъал ккун киналго ана, Г1исае рецц, х1урмат гъабулаго.

Мах1муд (*живго цох1ого*). Ия!

Пардав г1одобе биччала.

К1ИАБИЛЕБ ПАРДАВ

Пардав борхигун добго бак1 бихъула. Майданалда лъимал расандулел руго
“балугълъич1ел” гъарун:

Булангъилич

Г1ич-мич

Алаварди

Салдав

Т1ингъалчи

Буранчехъ

К1ич1ун бугеб

Бибу

Жамаг1ат бач1ине лъугъана

1 ж.чи. Нахъе гъаниса, лъимал!

Лъимал риххун уна.

2 ж.чи. Г1иса вач1ине мех щун буго гури... Гъалъаба кьурукъе хъах1аб нухт1е щун вугев
чи гъевцин гурищ?

Г1усман (*лъик1 балагъун*). Валлагъ гъадав чи гъев вуго!

1 ж.чи. Щибдай лъугъана? Бажаранадай?

Г1али. Вагъ! Т1оклав чи вук1ун вуго Г1иса. Бат1ияб кашну бук1ун буго Г1исахъ.
Г1умарил гъове ах1ун вук1ана ав марк1ач1улъ ц1аканалъул унтиялъе дару
гъабизе. Боснов вугев Г1умарида берч1вайгун, абуна хехго цо ч1ег1ераб х1елеко
балагъеян. Ч1ег1ераб х1елеко бач1ингун, Г1умар босноса вахъинеге гъавун,
гъесул бот1рода хъуна гъоб х1елеко. Бидул ц1уна Г1умарил гъумерги, бет1ерги,
рет1елги. Риччалъ вук1арав чи Г1умар цо дагъав вигъа-вичарав г1адин лъугъана.

Киналго: “Иях1! Иях1!”

1 ж.чи. Валлагъи, к1удияб тамаша буго.

2 ж.чи. Элдасанги к1удияб щибха бук1унеб.

Г1усман. Гъале Г1исаги! Т1аде рахъа.

Киналго т1аде рахъана.

Гіса. Салам гІалайкум!!!

Киназго. ВагІалайкум салам. ЛїкІ вуссарав, Гіса! ЛїкІ вуссарав, Гіса.

1 ж.чи. Гїанивниги гІодов чІа!

Гіса гІодов чІана, киналго гїесухъ балагїун руго.

Гіса. Гїенеккеха, вацал! Сардилъ ана дун дозда аскІове. АнцІгониги бакІалда ратана жундузул хїаравулзаби. Гїез виччаларого бихїанщинаб гІакїуба. Ахирги швана ханасде гІаде. Гїанже вортанхїанаха-вортанхїанаха, ахІдана, чІичІидана. “Мунги дир тушманзабигун цолїунищ вугев?” Гїебмехаль, доб кагїатги цІалун, берцинго кІалїана дун нужер рахїалдасан. Гїанже чучана ханасул ццин, лїкІ бугин абуна гїос: “Дур хІурмат гїабун тана гїанже дица гїел. Амма гїез кІудияб жо гїабун букІана дие, бидул тушманзаби рукІана дир гїел. Гїезул гІалахалда руккалида рукІана ниж ихдал. Гїезул цояс хїундасан гїорчо гирун биччан, киниялда вукІарав дир вас чІван вукІана. Гїанже, дур хїатир гїабун, дун гІасальгїана. Ниж нахїе ина гїаниса, гїезул рукїалдаса. Гїездаса гїельул рохел бицине нахї вусса мун”.

Киназулго гїаркїал. Баркала! ТалихІ кїеги, бетІер чІахїаги, талихІ кїеги, Гіса!

Гіусман. Я, гїарин, Гіса, эзул гїев ханго щиб куцальул чи вугев?

Гіса. БатІалїи щиб? Киналго цо суратальул чагІи руго гїел! Цо-цоял кїурарал берал, нахїесел цере руссарал хІатІал, гїетІарал кверал. Ханги кусачи. Киналго кусаби, цо куцальул гІурал гІадал чагІи руго.

1 ж.чи. Гїанже, Гіса, дуца гїабизениги нижеца гїабизениги хутІараб жо бугищ?

Гіса. Гїанжеги таманал жал руго гїаризе ккарал. Дихїе кїваригІун буго шакїи-кїалам, кагїат. Нужер рукїзал балагїалдаса цІунизе рукїзабазул кІалтІабазда кагїтал чІвазе кколел руго.

1 ж.чи. МухІама! Гїанибе кагїатги шакїиги босе!

Гїаракъ: Цо гІимугїи гІаде, гІолохїаби!

2 ж.чи. Я, гїарин, Гіса! Гїикїарунин абун дуца нижеда гІайиб гїабуге. Дида рагІана щивав гІадамасул кІи-кІи жин букІунебилан. Уяб жойищ гїеб?

Гіса. КІи-кІи букІуна. Нилїер бусурман женал рукІуна.

Гїаркїал: “ЯхІ! ЯхІ!”

Гьелги цлакь берцинал лъиклал сипатазул, гьезул ретлелги цохлого цохлого куцалъул, гъолбохъ руклуна. Кантогьилал, клалал халатал мачуялги руклуна, кидаго нильеда цадахъ хьолбохъ руклуна жундул, лъабихъ гьимулаго, нильеда бадире ралагъун. Гладан хвелалде цебе цояб жен хола гъозул, цояб ургъалилъ буклуна. Цо къоялъ унев вуклана дун нижер магъилъе. Данде ккана росулъе ячлуней цо Хлалимат абурай гладан, жиндагоги, росасади хламаги, глорцленги цебе къотлун. Балагъана дун, Хлалиматил цояб жен гъезеги гьечлоан, цояб цлакь пашманаб бугоан. Асклов чъезе гъавун абуна дица гъосда гъадай гъадамалъе гъажал гъагарлъун бугоан, дица гъадалдаса балъго мусру-жо къачлан теян. Нахъа дун рокъове вусиналде Хлалимат хун ятана, глурцлмица малги къабун.

Гъаркъал: “Иях!.. Аставпирула! Аставпирула!”

Калам къотлун гленеккун члун цодагъаб заманаялъ, Глусаца бицаралда тамашалъи гъабун. Бачлуна босун щакъиги, къаламги, кагъатги. Глуса хъвадаризе лъугъана.

1 ж.чи. Вагъ! Гьесул кверазул хехлъи! Хъвадаризе цлакъв вуго, хлалчлахъад!

Глуса (*хъван кагъатгун Глусманихъе къуна*). Ма, дур рукъалъул клалтла члвай гъаб кагъат.

1 ж.чи (*Глусманихъа кагъатги босун, бигъагъабун Мухламадица*). Щиб хъван бугеб гъас? Гъаб цлале.

Мухламад (*цебе кагъатги ккун*). Нильер хатлалъ гуро аб хъван бугеб, бичлизе клолеб жо гуро. Ниль хадур гъезе клолеб жо буклунаро асул. Батлияб глелму буго аб.

1 ж.чи. Ми! Сиураманалъул хъвайцин гуродай аб?

Мухламад. Валлагъ, батизе бегъула, тлоклаб щибха буклинеб?

Глуса (*кагътал хъван*). Ма, ма, росе гъал кагътал, хехлъи гъабун нуцлбузда члвай.

Руччаби раккана, цее-цее херай члужу, хадур цогиял, лъималги кодор ккун.

Херай члужу. Вугевищ, дир вас? Глумру бугев ватаяв, талихл къеяв! Ниж дудаса цлакь рази ругоха, дир вас. Гъитлинав-клудиясул, бихьинал-цлуязул баркала буго дуге, дир дарман. Мун нижее члаго хутлаяв, ургъалил цлурал курмул чучизе гъаруна гури дуца, дир берзул канлъи.

1 члужу. Нижги рачланаха, вац, дуда асклоре, руччабазе, лъималазе сабаб хъвазе бегъиларищан абун.

Глуса. Бегъила, валлагъ, ниль мурадалде щвараб жо буго, гъеб сабаб лъияб жо буго. Амма сабаб къабуллъизе ккани, хъахлаб гларац рехизе кколаха дица хъвалеб мехалъ. Глабасиялдаса дагъаб рехизеги бегъуларо.

Руччаби. Щай къолареб, щиб бугониги къела!

Гіса. Гьедин батани, хъвазинха.

1 члужу (*Гісада цурун*). Дун росасда рихун йиго, цогий йокьун йиго. Гьей рихинаюлеб сабаб хъвай дие.

Гіса хъвазе лъугъана, члужугладаналь глабаси рехана. Гісаца хъвараб сабаб суклун къуна члужугладанальхъе.

Гіса. Росасул гужгатуль букъе гъаб сабаб, гьосда дой гладан борохълъун йихъизе йиго.

2 члужу. Лъимер лъугъунарого буго дие, бегъларищ цо сабаб хъвазе?

Гіса (*сабабги хъван*). Гъаб сабаб чухъида букъе. Амма гъаб глоларо, цо хъахлаб гьадаро къвариглун буго, гьаб босун ячла.

Гьей уна, 3 члужу глагарлъараб мехаль, Гіса киназухъго валагъун клалъала.

Гіса. Ях1, ях1, ях1. Нужеца бицине ккеларо, дида лъана киназдаго нужеда раклалда бугеб жо, киназулго мурад бичлчана. Нуж парохат рукла. (*Хех-хех сабабал хъван, цинги рикъула*). Жанире балагъизеги бегъуларо.

2 аб. члужу ячлуна гьадароги босун, Гісаца гьадароялда жанир хлуччал хъвала.

Гіса. Гьадароялда жанибе лъимги тлун, билъинеги гъабун гъаб гьекъе.

Херай члужу. Гъабгуняб мех дунялалда баниги, гъав гладинав чи росулъе вачлун вихъичло. Баркала, дир вас.

Руччаби ине лъугъана, баркалаги къун.

Гіса. Члая! Гъанже нужедаса бальго гъабизе щиб гъабилеб, цойги жо буго дихъ нуже клудияб пайда бугеб.

1 члужу. Члая, руччаби!

Руччаби гленеккун члола.

Гіса. Парабустаналдаса щвараб цо гургинаб жавгъар буго дихъ, гьелгул гъунаралгул бицун хлал клеларо. Гьелда бер члварав чиясда я унти члваларо, я къварилъи бихъуларо. Гьаб бихъизе бокъарав чияс гьелде тладе цо кун бицатаб жо рехизе

ккола. Чиллайдулниги, дарайдулниги тладе гьединаб жо рехичлони, жавгъар кодоса боргун уна, нилъедеги клудияб зарал бачлуна.

Киналго руччаби. Вай, тамаша! Вай, тамаша! Гьадинаб глаламатгийищ буклу неб дунялалда?

1 члужу. Бетлер члахъад, нижеда бихье гьеб жо.

Глуса. Рачлаха цо-цо ккун.

Дараялъуль бухъараб жо бачлуна кисиниса тладе квербаццлги рехун. Хадуйго клиабилей члужу ялагъизе лъугъана, жамаглатчаглазул гаргар раглана.

Херай члужу. Рахъа, рахъа, ясал, жамаглатчагли рачлинел раглулин.

Руччаби хех-хех рахъуна.

1 ж.чи. Глуса, цлоросарольги бакларана, хламутла лъун, гьеб нуха реглана. Гьанже нижеца гьабизе кколеб жо бугищ, Глуса?

Глуса. Гьанже хутлараб жо гьечлоха, вацал, дун ун лъикл кватличлого хламулгун гьалмагълъяялда цадахъ.

Хъуй бахъуна, цо голохъанчи кланцлун вачлуна.

Голохъанчи. Я цлоросароль къеларо лица, я хламул рачун инаро дун. Бица-бицаралдаги божун, гъав глабдалас махсараде кколелищ руклинел? Гъав вуго нуж гладал глабдалзаби гуккун бетлербахъи гьабулев чи.

1 ж.чи. Глалагъважа гьабуге, вас! Мун гурони глакъл гьечлевищ гъанив? Нахъе а гъаниса.

Голохъанчи. Гали бахъиларо.

Гьаркъал. Жанив тламизе ваче гъев! Вачун жанив тламе гъев!

Голохъанчи вачун уна.

1 ж.чи. Глайиб гьабуге, вац Глуса, бальго глабдал камуларо. Росуль цо-цо гьой гладав чи ватула.

2 ж.чи. Гласалъугъа, ГЛиса, нижер гъумер чеглер гъабуна гъадав нажасас.

ГЛиса. Руклунаха, ле, гъедиал цо-цо глакълу гъечел чагли. Гладахъ гъабизе кколеб жо гуру гъеб. Гъанже лъикл руклаха нуж киналго.

Киналго (*ГЛисал кверал рачунаго*). Нух битлаги! Нух битлаги!

ГЛиса (*хулжалги гъажалде рехун*). Гъанже нужеца раклал глатид гъаре, долги гочун ине руго нужер ракъалдасан. Дозул ханасда нужер рохел лъазе кинабго ургъелги тун нужеца цо сулмат гладаб жо гъабизе бегъула. Лъиклго рукла.

Гъаркъал. Нух битлаги! Рокъове лъикл щваги!!!

ГЛали. Зурма-къали баче гъанибе къурдизе, глолохъаби.

Лалабиги пун, цоял къурдизе лъугъингун, магил гъаркъал рахъана. Векерун вачлана довго глолохъанчи.

Глолохъанчи. Ча! Ча! Къотлизе гъабе бертин! Гъагълун лъугълун руго нуж. Ча! Глумар хванин.

Гъаркъал. Щиб я?! Дуца бицунеб щиб, члорав?!

Глолохъанчи. Щиб дица бицинеб? Гъанжениги лъачлищ нужеца гъадав гъерсихъанас нужго махсараде кквей?

1 ж.чи. Унго, Глумар хваравищ?

Глолохъанчи. Чеглераб хлелекоялдаги, куялдаги гладамасул глумру хвасар гъабизе клолиланищха нуж рукларал?

1 ж.чи. Вай-вай, вай-вай!!! Ас абухъе, ниль гуккун руго гури.

Глолохъанчи. Ча! Жея, глолохъаби, нилъерго гъиралгун хламул нахъе рачинин.

Глолохъаби рекерун ана, хъудулаго ахлдолаго. Хутларал гладамал, глodore къулун, къваридго руго. Риккладасан магил гъаркъал раглула.

Пардав глoдoбe биччала.

1923 сон

ЗАИД ХІАЖИЕВ

(1898-1972)

Дагъистаналъул халкъияв шагІир Заид ХІажиев гъавуна Дагъистан областалъул Хунзахъ округалъул Хунзахъ росуль. Гъесул тІоцересел асаразул темалъун рукІана гІумруялъулъ, маІаруласул вукІа-вахъиналъулъ, цІияб гІуцІарухъанлъиялъулъ кколел чІахІиял хиса-басиял,

заралиял басриял гIадатазде данде гьабулел кьеркьей, магIаруласул гIумруялде жанир лъугьунел цIиялъаби.

Заид ХIажиев ккола кьогоялдасаги цIикIкIун кучIдузул мажмугIалъул автор. ЦIалдолезда лъикI лъала гьесул “**Электрик кьолеб кьурулаб кантор**”, “**Сулахъ**”, “**Буран**”, “**ХьахIилаб экран**” ва цогидалги шигIрабиги поэмабиги.

ЧахIиязего гIадин, ракI батун хъвалаан Заид ХIажиевас кучIдул лъималазеге. ГIисинал цIалдолез рохалида къабул гьаруна гьесул “**ХIанчIикIкIал**”, “**Меседил гага**”, “**Ракълил микки**” ва цогидалги асарал.

МагIарул адабияталда Заид ХIажиев загьирлъана драматург ва прозаик хIисабалдаги. Гьес хъвана “**ХIаскъил ва Шамил**”, “**Къиямасеб кьо**”, “**БацIил сордо**” абурал пьесабиги, “**Я нух балагыла, я хвел босила**”, “**БагIараб отряд**” абурал прозаялъул асаралги.

“**Я нух балагыла, я хвел босила**” абураб хабар басмаялда бахъана Р. ДинмухIамаевас данде гьабураб “**Авар адабияталъул мажмугIалда**” (1934).

Гьеб буго ГIахьвахъ районалъул ТIукитIа росу сверухъ партизаналгун багIараскарияздаги ва ХIоцоса Нажмудинил аскаралдаги гьоркьоб ккараб рагъул хIакъалъулъ, живго гьорлъ гIахьаллъарав гIадин хъвараб асар.

Х I У Р У Л Ъ А Р А Й М А Г I А Р У Л А Й

Цо пардавалул пьеса

Гьоркьоб гIахьаллъи гьабулел гIадамал

ДегIенчу - ЦIахIилаб дагIнил гIадаб, чарлъи жубараб, далдалараб мегежалъул, гIодоб пун къунцIарал михъазул, супимамахIав чи, 60 сон.

А м и н а т - ЯкIа-яхарарай, цIодорай, культурияй, кверда махщел бугей гIолилай. ДегIенчул яс, 18 сон.

М а р я м - Районалъул больницайлда хIалтIулей йигей фельдшер, комсомолка, лебалай, цIодорай гIолилай. ДегIенчул яс, 20 сон.

Х а м и з - Налъалда ва кIетIалда тIилтIил гIадал расал ругей, шагIил кьерал беркIалазул, букIкIараб нодоялъул, кьерхен кьо гIадай гIадан. ДегIенчул чIужуялъул яс, 50 сон.

Гъ а з а н а п - Бер кьинкIарав, кIал гьетIарав, кьарияв гIолохъанчи. Хамизил вас, 25 сон.

М и л и ц и я л ь у л н а ч а л ь н и к - КъамартIав гIолохъанчи, 38 сон.

Г1 а л и - Милицеонер, 26 сон.

Г1 у м а р - Милицеонер, 26 сон.

(Гъаб иш лъугъана лъеберабилел соназда цо пуланаб магIарул росуль).

Ті о ц е б е с е б п а р д а в

Пардав рагъарабго бихъула берцинго бакла-бахарараб рукъ, рукъ бакъуль стол, сверун баклал, столалда шакъи-къалам, бакараб чирахъ, тлахъаллъураб этажерка, къеда разарунбессун бакъулье щвараб салмагалъул глурдул, столалда нахъа пашманго глoday члун кагъат хъвалей Аминатги.

А м и н а т. (Кагъатги рахан, тлад адресги хъван, пашманго кочлол раглаби ахлула):

Дир гвавадул гъундухъ гъури багъанин,

Парашют къе дихъе гъоркъе кланцлизе.

Глишкъул лоткаялъул мотор бухланин,

Ахлул гамаялда хехгоян абе!

(Нуцлида клутлулеб гъаракъ раглула, йиххун ккун, кагъат салмагалъул бессун щвараб баклалда кунада гъоркъоб бахчула, нуцлида цлакго клутлула). Мун щив? Мун щив?

Д е г л е н ч у. Дун вуго, рагъе нуцла! (Нуцла ричлула, эмен, ункъглал, Гъазанап жанире лъугъун рачлуна).

Гъ а з а н а п. Къаса мунгойищ йигей, хъарт!

А м и н а т. (Гъазанапиде квешго бералги тламун). Дун хъарт глечлельуй, нарт мунги вачланагури! (Инсуца нуцла рахалеп бихъун, хлинкъун гордохъе екерула, хадув вортун Гъазанапица хапун щекъер ккола, Аминатица гъесул квер хланчлула).

Гъ а з а н а п. Вайгъ!...Вайгъ!...(Аминат асухъа йорчлула).

А м и н а т. Вай, аман-мадат дун члвалей йиго! Вай, гладамал, дие кумек! (Лъабалго тлад речлун, Аминат гъанкъун рехула).

Д е г л е н ч у. (Биччан щекъергун). Хванилан ккола тушман.

Х а м и з. (Тладеги къулун). Хвана, хвана. Кладдисанги мамагларзухъанги би кланцигун кетоги хола.

Гъ а з а н а п. (Кверда тлад квербацл жемулаго). Цоцатле борлъизабуна гважуца квер!

Х а м и з. (Туртиль Аминатил къаркъала жемизе бихъиназе кумек гъабулаго). Кваричло, Гъазанап, рогъо члвалаго лъукъараб квералъул бицунге. Клутлун гъанже ракъулье тлехъинае ракъул чохъоний лъуд.

Д е г л е н ч у. (Хамизидехун). Дуца гъанибе би тлинклун бугищали бухканго хал гъабе.

Х а м и з. Гъаниб гъабюизе ккраб жо дица гъабила, нуж нужерго ишалде а. (Дегленчуцаги Гъазанапицаги Аминатил къаркъала хъамун уна, Хамиз члабар бацлунаго жийго жиндаго гаргадула). Гъояго ятугеги дир гъитлинай яц, Дир васасул тлагъур чияда лъезабизе гъаб гъванщу гъабулей йикларай. Гъанже йикла гъоя, ракул бокъой, глакдаца тлалкъенги цлалун, хламица къулгъуги гъабун... Тлоклаб бацладаб баклалда хобги хларам дие, хлал жужахлалъул цладай

бахъад... (Аминатил ретлел-кун бакларун чумаданалъуб къзабулаго). Гъаб басрияб, нусго циябилан цияб ретлун басрияббахъун йиклунаангури тушман. (Рукъги баццлун стол бакларула, къалам кодобе босула, ракл релъун гьелдехун) къаламго къалам абун, дуде гурищ альул реклел гъей буклараб, щай кумекан ахлулелъул хлалай бачлинчлеб? (Столалде рехун биччан тола). (Бессулаго хутлараб салмагалдехун йиссун) мокъокъий кличл гъола, царай къор гъола, кличилиги къорилги баклалда дица аб къватлул бахриялъе, къоролаялъ хъанхъра гладин гъаб салмаг гъуна, гьель ккуна ай. (Этажеркаялда цее члун) гъанже цалулей йикла большевик тлахъал, цо-цо ккун росун цлада лъезе лъиклан. Гъазин ай батушкла къосинаюрай. (Рагъун нуцлагун, хъатикъ гьитинаб чемоданги ккун Марьям ячлуна).

М а р я м. Аминат! Аминат!... (Хамизихъ ялагъун) Аминат кий арай?

Х а м и з. (Йиххун ккун). Вуйгъ, дир яс, дуде асклое глаги ун ятилилан йикланин, эниеге ячлинчлей ятани, гъейго кие уней?

М а р я м. (Йихха-хочун). Кидал эй арай?

Х а м и з. Гъале клиябго къо буго. * марталда Галибегиде данде яхъун гарс къурдийищ, щибжояли гъабудей йиклун йиго, гъеб сордоялъго эвги ун раглула, цадахъ айги арай кини йигоха. (Тункун баклида глoday йиклуна).

М а р я м. Галибег эй ячинедай вачлун вукларав, жиндирго отпускаги лъуглун ун ватилаха, эй эсда цадахъ армиялде кие?

Х а м и з. Щиб лъалеб, дир яс, элда жиндаго гъикъизе ккелаха, занкиялда.

М а р я м. (Дагъай ургъула, сихлирго ункъгалалъухъ ялагъула). Цебеги нужеца гъеб вальс къурдиги, Галибегги сабаблъун, юхун-къабун, гъаб росо тезабун батун буклана гьелда, гъанжеги щибглагодай нужеца гьельий гъабуна! Дица нужеда щибилан абун буклараб?

Х а м и з. (Хлелхледилаго). Киса, дарман Марьям, киса, цо биччун килищги хъвачло, хъатиний лъун хьихъун йиклана. Гьелъул ракл гъун буклинеян, дицаго кун-кварги балагъун речун салмаг къуна. Гьелъул ракл батизабизейилан Дегленчуда цияб шал босизе гъабуна, шалил юбка гъабизабуна. Гъале киналдаго тлад малги члун... (Щакърахуна).

М а р я м. Эмен кив вугев?

Х а м и з. Гъаб саглат вачлина, глoday члаха.

М а р я м. Дун къасиге тлад йиссинчлого гларо, цадахъ чаглиги руго... (Салмагалде асклоехун уна).

Х а м и з. Эдин батани цо рагъта-къетла гьечлодай гъаван хал гъабиллинха, мун гъаний йикла. (Цо Марьямихъги балагъун уна).

М а р я м. (Хамизида хадуйги ялагъун жиндидаго) занки йиклиналищ ай, дур лъугъинчлев васасе инчлелъул. Галибег армиялде ахлизегланго члелого жинцаго гъарун ана, дур Гъазанапила абун ахлараб къоялъги вахчарилев, призывная комиссиялда цеве багънал ралагъулев вуклана. (Гъединан жийго жиндаго гаргадулаго, салмагалъул кун-кваралда квалквадула, доб кагъат батула, йоргун столалда нахъа глodayги члун цалула). "Хирияй яцалде Марьямиде урхъараб салам! Нахъгоги ункъгалалъ эмен вагъаризавуна. Гъазанапил клигларкъелаб мацл клелезе лъугъана. Галибегиде данде клубалда къурдизе яхъунилан клиябго къо буго рокъой туснахъ гъаюн. Тладе глданги вакуларо. Гъал цо жоялъе ургъулел руго, хехго диде тладе

щва"! Аминат, 10 март 30 сон. (Марьям йиххун ккун тIаде яхъуна) жакъа хъвараб кагъат буго, вай, тIагIинаюн ятичIони гъаз гъай! (КъватIие йортулаго эменги Хамизги рачIунел данд чIвала, Марьямица хIал лъазе толаро).

ДегIенчу. ВахI, Марьям,щиб цIакъ ригъ гъечIугIа ячIарай гIадан, цадахъгIаги щив вугев?

Марьям. Начальник милицаги цо-кIиго милицеонерги руго.

ДегIенчу. (Виххун ккун) элги кир рукIарал чагIи?

Хамиз. Цосина росоль лъукъи-рекил ккун батилаха,ДегIенчу!

Марьям. (СихIирго инсухъ ялагъулаго) колотIаса Къасарица ясалзул бетIер бекун буго.

ДегIенчу.(ГIодой виччан) вай дур мунагъал чураяв Къасар, гъанже гъал ясазул билъараб заман букIин лъачIогодай эсда.

Марьям. (СихIирго) дудаги лъаларишца, дада, кие гъанжеги Аминат араяли?

ДегIенчу. Нужеда лъалаха, дир яс, дир гIадлуги, гIакълуги нужей бегъичIелзул, босун рилъа гъанже!

Хамиз. Гъанже дур тIилил гIадлу бегъулеб гъечIоха, ДегIенчу, малъизе ккелаха.

ДегIенчу. Малъизе чи тIагIагиян цояс абурабила, малъараб босизе чи тIагIагиян цогияс абурабила. Малъулел гуриш, Хамиз, нуж рукIарал, тIанса бессун, салмаг речун!

Хамиз. Гъогъо-гъогъой, айигъур я, элъ гуриш аб керен турун бугеб! (Керен бухула).

Марьям. ГIанкъо-хIелеко,хIама-бече рокъой бачIинчIониги балагъизе уна,кIиго сордо-къоялъ яс йиланиги ургъелго ккечIеб къагIида бугоха нужее?

ДегIенчу. Гъанже дун гIурус вилаяталде эсда хадувишца инев. Нужеца дир гъаб тIагъур литIлантI ГIалибегида тIад лъуна. Росо бахилал ДегIенчулазул васазул бутIрул гIодоре къулизе гъаруна. (Бахъун тIагъур гIодоб речIула).

Марьям. (ТIагъур инсуда тIад лъолого) тIаргъида щиб гъабилеб, дир эмен, ДегIенчулазул бихъиназул бутIрул басрияб наккдал цIун ратани, эб я лейтенантасул,ялъуни ясазул гIайиб гуру. Ясазул ихтияр буго жидеуго бокъарасе ине, гъединго васазулги буго бокъарай ячине. Амма кIвар бугеб жо - кIиязулго пикри данде ккей!

ДегIенчу. Гуру, кинабго дир гIайиб буго, чияда хадуь лъутиги дир гIайиб батила!

Марьям. ГIалибег элъие чияр чи гуру.

Хамиз.(Гъункъ-гъункъиялда) хасго инсуца кверги ккун магъари лъурав, хIалалав рос вукIун ватила?

Марьям. Инсуца кверги ккун ричизе ниж хIайванал гуру, Хамиз, ГIалибегида цадахъ араь ани дида лъачIого гъей унароан, кие араяли яс араб бакI лъазе къваригIун буго.

Хамиз. РагIи бицуней ятилаха гъанже мун,дур мугъзал мамахIу бекай! Гъоркъисаги дагъайиш гъей гъаю рокъоса къватIие лъутарай. Гъале гъаний дир чвантиний лъун йиги! Дунял тун инейин гъеб къватIул бахIриян ятила!

М а р я м. Нужецайин гьей лъутахъизаюрай.

Д е г л е н ч у. (Сихлирго) дуда лъачлого киего анадайха, Марьям, гъай, щай ниж гемедал щакдаризаричлого бицунареб?

Х а м и з. Аллагъасхла лъалебги батила, малгуналда. Ворея цо дихъ ялагъун йихъея, балагъе цо гъорлъанго хъимулей йигейин!

М а р я м. (Ццин бахъун цо Хамизихъги балагъун) гъанже дун ине ккола, дихъ ролагъун члун ратила. (Чемодан кодобе босула, уна).

Д е г л е н ч у. Киглан хехго, дир яс, ха уней, гъадианаб къварилъи ккараб мехалда глаги инсуда асклой йиклине щолареб, дида нужер гладаб хъулухъго бихъичло. (Щакърахуна).

М а р я м. Дун гъанжиса кватиларо, эмен! (Инсухъхе квер кьола).

Д е г л е н ч у. Марьям дир яс, квер клобоклиялъе глого килищ бортуларилан абула, кинниги рижки нилъер лъидал, щиб мухъалде ун йигояли хал-шал гъабеха, нухги битлагийин дуе.

М а р я м. Дица цлехела, эмен, эй араб бакл. (Уна).

Д е г л е н ч у. (Марьям нуцла къан къватлиехун лъугъарайго) нухги тлун тлину гъечлелъуе ккаги мун, аллагъасул тушман!

Х а м и з. Аллагъасул талихлалъ тласа ана.

Д е г л е н ч у. Щаклъичлилан ккола илбис.

Х а м и з. Щив божулев гъеб борхъида, жинца цлехелилан рагличлищ?

Д е г л е н ч у. Дунял-галам бахъун ялагъаниги ятуларелъуе ккезайила нилъеца гъой, цинги ялагъулей йикла абе!

Х а м и з. Кавуглаги рахазе ккелароанищха нужецаги, гъади глаанго тохлъукъе тладе лъугъкн ячлиноангури больон.

Д е г л е н ч у. Кавуни гъаб саглатги рахан буго, алда нух лъалелъулха, гъоцлисан яхун йигоха.

Х а м и з. Гъогъогъой, болозаня, дагъайги цее ккарай ани щиб гъабилеб буклараб?

Д е г л е н ч у. Нух цо гъабун, роцен клиго гъабун, клиялго асклор лъезе ккелаанха, Хамиз!

Х а м и з. Гъазанап кив арав?

Д е г л е н ч у. Гъадава гъоров хъаравуллъун тун вуклана. (Гъазанап вачлуна). Гъале цар бахъараб бацл гладин живго вачлинев.

Х а м и з. Хъаравуллъи дица гъабиллин, нуж гъанже гъагъаб жо ракъулъе тлерхъинабизе а.

Гъ а з а н а п. Валлагъ битлун буго. Нахъойги тладе чи лъаларо, чараб гъой лъаларо.

Д е г л е н ч у. Ракъ щиб саглаталда хъвалеп жо, дагъабги лъим кьижизеглан, чи вегизеглан члун лъикл гурищ? Цосина гъаб магълун нахъ йиссунги ячлине гуриин.

Х а м и з. Вилъа, Гъазанап, эдин батани, чияда мунго вихьиларедухъ цо свера-хъерун балагъун вачла, цадахъ начальникги раглуин алда, нахъ руссунглаги инчлодаяли хал-шал гъабе. (Гъазанап уна).

Д е г л е н ч у. Къосарав лъагъ ватизе гури дунгоян хлинкьула, Хамиз, гуревани аллагъас дие гъал батушклаби къелароанин абун.

Х а м и з. Лъиклав лагъасул аллагъас хлал бихъулебилан гурищ, Дегленчу, дуцаго абулеб, ургъунго дур хлал бихъизе тладе тламун ратила.

Д е г л е н ч у. Щибха дица гъабилеб, гъале жакъа цоялъе шариглат гъабуна, рес рекъани, метер цоялъе глататги гъабилаха.

Х а м и з. Вай, вац Дегленчу, нахъа-цебе гара-члвариглаги ккечлониха?

Д е г л е н ч у. Дур магжилъ дир рас бугилан абуниги клал реклулеб заман буго, киглан гьитлинабги глуж-бетлер нильеца азда кодобе щевезе биччазе бегъулароха.

Х а м и з. Кквезе жого гъечлого даглта базеглан нич тлаглавав чиги вуклинадай, вац Дегленчу?

Д е г л е н ч у. Базе ккани бишунго себе гъай нильерго баракат гъечлица балаха.

Х а м и з. Банани валлагъ дицаги гъельул доб чехъ глакдал гладин бихъун рехила.

Д е г л е н ч у. Гъанже цо аллагъас хъвараб жо батилин, дагъалищ магларулазул ясал, глабдаласул глеч гладин хлуруль унел.

Х а м и з. Абухъего Хлохъочил ясги тлаглинчища, кие араяли лъачлого.

Д е г л е н ч у. Чан Хлохъочил тлаглавай, чан Хлехъданил тлаглиней!

Х а м и з. Хлехъданил ясни квен гъабулеб росода нахъа,рукъгланасеб глебуги глинда нахъа къзабун цин члвазеги члван, гъоркъе рехун раглула.

Д е г л е н ч у. Цояз гъедин гъабула, Хамиз, цояз гъаб нильеца гладин гъабула, цо-цояз хермахги къун чохъониб цла реклинабула, чан батлиаб буклулеб саяхъал руччабазе глажал.

Х а м и з. Гъеб харил устарлъиялъени бокъарал рачлаян абилаан дица, гъай нильерго ферцилилан жоялда лъазе гурилан хлинкъанаха.

Д е г л е н ч у. Чангиялда глор бахинабурай глаштли члужу йиги, эмен хвад, мун.

Х а м и з. Щибха гъабилеб, Дегленчу, гъаб нильедего гладин тладе хлал ккарал чагли гъарун рачлараб мехалда нахъ члвазе клолароха, вац.

Д е г л е н ч у. Харил иш цо клудияб махшел къвариглулеб жони батила, Хамииз?

Х а м и з. Махшелгицини цлакъго тласан борчлараб къвариглуна, вац Дегленчу, лъаларев чиясухъа чияе кьолеб билан жиндиегоги кколеб.

Д е г л е н ч у. Загъруглаги киса дуе гъаб шолеб?

Х а м и з. Ва, эб гъабизе гурищ дир клудияб махшел бугеб! (Милициялъул начальник ва Марьям рачлуна).

Н а ч а л ь н и к. Бегъилищ жанире рачӀине?

Д е г Ӏ е н ч у. (Виххун ккун) бе...гъи...ла..., вац!

Х а м и з. (Марьямидехун) вуйгь, мун ун гурищ, дир яс йикӀарай?

М а р я м. Дица гъанжесала хехго ячӀинилан абун букӀана гурищ.

Н а ч а л ь н и к. (БакӀида гӀодов чӀола). Бицея, нужер яс Аминат кидал арай рокьоса?

Д е г Ӏ е н ч у. Микь абилеб марталда къаси клубалде ана, тӀокӀай дуда рагӀа, дида йихъа.

Н а ч а л ь н и к. Дуда йихъа, дида рагӀа?

Д е г Ӏ е н ч у. Гъедин бугоха, вац.

Н а ч а л ь н и к. Щайха лъазабичӀеб?

Д е г Ӏ е н ч у. (Огъан биччан) валлагь, вац, чияда хадуь дир яс ун йигилан бицине нечана, битӀун бициани.

Н а ч а л ь н и к. Лъида хадуь?

Д е г Ӏ е н ч у. ЛитӀлантӀасда хадуь!

Н а ч а л ь н и к. Лейтенант щив?

Д е г Ӏ е н ч у. ГӀалибегха, вац.

Н а ч а л ь н и к. Армиялде ун рагӀулаха?

Д е г Ӏ е н ч у. (БетӀерги хъвагӀун) ун ятилаха, вац.

Н а ч а л ь н и к. Жакъаги гъаб рокьой йикӀун йиго гури

гъей!

Д е г Ӏ е н ч у. (ТӀуркӀула). Гъаб рокьойни гъей йикӀинчӀоха, вац, лъаларо цойги батӀияб бакӀалда йикӀарай ятани.

Н а ч а л ь н и к. Гъаб рокьой йикӀун йиго! (Хамиз хӀинкъияль чвархъан гӀодой йикӀуна).

Д е г Ӏ е н ч у. Лъида, вац, гъей гъаний йихъарай? (Марья-
михъ цо берал тӀамула).

Н а ч а л ь н и к. Жакъа гъельзул жиндирго квераль хъвараб кагъат буго гъаниб.

Д е г Ӏ е н ч у. БукӀине рес гъечӀо, къо мекъи ккун батила, хъвавувль мекъи ккун батила.

Н а ч а л ь н и к. КӀиго къояль туснахъги гъаюн йиго нужеца гъаб рокьой гъей, бице кие араялъи!

Д е г Ӏ е н ч у. Нижеда лъалеб жо гуру гъеб.

Н а ч а л ь н и к. (Милицеонеразде ахӀдола). ГӀали, ГӀумар! (КӀиялго жанире рачӀуна).

Г л и. Гьалмагъ начальник, милиционерал Гали ва Гумар рачана дур амруялдалъун!

Н а ч а л ь н и к. Гали, кодоса ярагъги босун советалде раче гьал кийялго!

Г л и. Есть, кодоса ярагъги босун советалде рачине! (Кийзухъго члухъ бала, Дегенчухъ ханжар батула).

Х а м и з. Дун члужугладанальухъги сундул ярагъ буклинебилан гъанже нуж ракарилел ругел?

Г л и. (Гьоркъан борчун хвалчен гланасеб нусги батун)

Ярагъ буклунарелъул гьечло гьеб дур михъ-мегеж!

М а р я м. Гьебги дун члвазеглаги гурищ, ункьгал, борчун буклараб? (Ярагъ Гумарихъе къола).

Х а м и з. Барпкала буго, Марьям, гураб хъатир гьабулеб буго, инсул. (Галица рачун уна).

Н а ч а л ь н и к. (Марьямидехун). Гьаб кахтида цар рехсарав Гъазанап щив кколев, Марьям?

М а р я м. Гъавха дов призывная комиссиялдаса вахчарилев вукларав кулаказул рачл, Хамизил вас!

Н а ч а л ь н и к. Агъа, лъала, Гъазанап Изаматил вас, мацлихъан!

М а р я м. Аминат гъасие инчло, Галибегие ине бокьун буклана долгие, досие гъайги рухлган хирияй йиклана. Дунги рокьой йиклинчлого, цебеги Галибег сабаблъун рухъ тезабун батун буклана гъаз ясалда.

Н а ч а л ь н и к. (Ургъун) кагъат киб баклалда батараб?

М а р я м. Гъале гьаб баклалда батана. (Бихъизабула).

Н а ч а л ь н и к. Мун дагъаб мехаль гъаний рокьой чла, ниж гьаб саглат цо бала-гъалагъун рачинин. (Уна).

М а р я м. (Салмагалде асклое уна). Вай дир квер меседилай мастлер. (Глахьал кодоре росула). Пушкин..., Лермантов..., Шолохов... (Цо тлехьалда гьоркъоб цойги кагъат батула). Гьаб гьальул жиндирго хатл буго. (Цлалула):

"Дуниял тирулеб тулпаралдаса

Туманкл речланиги би баккуларо.

Балаялъ лугбал ккун, рокьуца гъан цлун,

Цлулалъан клклуйгладин глищкъу гурони". Гьал Махлмудил раглаби руго. (Щакърахуна, дое-гъание хъвадула, цинги Гъазанап тладе лъугъун вачлуна).

Г ь а з а н а п. (Гьалгъан хутлун) вахл, мун анилан гурищ дида абураб? Хъвашгельди, Марьям!

М а р я м. Хъвашгельди (гъасул бухъараб кверзухъ балагъула) гьаб квералъе щиб, Гъазанап?

Гъ а з а н а п. (Вихадго) Иссайил гважуца хланчлана.

М а р я м. (Сумкалягуса катан-къайиги бахъун) бихъея, гъвеца квер хланчлараб мехаль амбулаториялде вачине ккеларищ?

Гъ а з а н а п. Жакъа хланчлана, яц Марьям, гъаб цо гъедигланесеб гъечлилан дицаго бухъун тун букланаха.

М а р я м. (Тлад къараб жо бичизе лъугъуна). Гъаб гъизил кккверери гладаб члортоги тлад къан ругъун толебищ?

Гъ а з а н а п. Те, яц Марьям, клудияб жо гъечлин, дун цлакъ гледеглунги вугин.

М а р я м. Тладего фельдшер ячлараб мехалда гъединищ абулеб, бихъея гъанибе. (Таса жо бахъун хал гъабула).

Гъ а з а н а п. Вай-вай, цлакъ унтулеб буго, Марьям!

М а р я м. Мунго цо дагъав гъахарав вугилан щай абулареб, цццел жояль гладин гъаркъалищ голохъанчияс гъарулел? (Бу- (хъуна).

Гъ а з а н а п. Эбел ун йиклана гъание, гъей рокъой ячине вачлун вуклана дун.

М а р я м. Дур эбел рокъой щвезайизе дир эмен ана.

Гъ а з а н а п. Эдин батани, дуде сордо лъикл, дун инин. (Квер къола).

М а р я м. Щай гледеглулев, эменги нахъ вуссинеглан глотов чла.

Гъ а з а н а п. Гуро, Марьям, дуца глайиб гъабуге, дир цо иш бугин. (Ине лъугъуна, Марьямица виччаларо).

М а р я м. Мун ине бегуларо, Гъазанап, дур эб квералье цо гъитлинабго операция гъабизе ккола, нахъа кватлизеги бегула.

Гъ а з а н а п. (Мекъи бихъун). Гъанже дун махсаруде гъавизе ккеларишха дуца, клудияй фельшираль. (Тункун Марьямгун ине лъугъуна).

М а р я м. Гъойцо гуришха дур эб квер лъукъараб?

Гъ а з а н а п. Гуро, гважуца лъукъана, щиб гъанже дуде алдасан къвариглараб?

М а р я м. Гъойлги гладамасулги гажал ратла гъаризе лъалариланищ дуда ккараб, бидулав, бице гъаб саглат Аминат кие араяли!

Гъ а з а н а п. (Гъалагльи бачлун) гъебищ дуда раклалда буклараб! (Лъороса бахъун Марьямида таманча речлизе къасд гъабула, Марьямица клиябго квераль ккун, таманча эхеде балагъизабун, речлизе биччаларо. Клиялго къеркъелаго къвагъун уна, Марьямица таманча ккураб квер хланчула. Гъазанапил гъаркъал рорчула, таманча гъесухъа батлалъун Марьямихъе щола).

М а р я м. (Битлизе таманчаги гъабун) бице гъаб саглат дир яц кие араяли!

Гъ а з а н а п. (Нахъаса-нахъе унаго). Аллагъасе голо те, дида лъаларо, дурго инсуда гъикъе! Начальник ва милиционерал рачлуна, Марьямида кодоса таманча нахъе босула).

Н а ч а л ь н и к. Марьям, щибгъаниб ккараб жо?

М а р я м. Щибха ккелеб, дитлеги борхулеб буклана бидлаб квер, таманча гьесул буго, кьвагъизеги гьес кьвагъана.

Г ъ а з а н а п. Дудаго бихъанагури, вац начальник, дун гьель чивалев вукларавльи, таманчаги гьельбул буго, кьвагъизеги гьель кьвагъана, гъале кодоса бахъулаго кверги хланчлана.

М а р я м. Гьебни дица батилин, цояб квер лъица хланчлараб?

Н а ч а л ь н и к. Агъа, такъсир ккарал квералругилан ккола дур гьел!

Г ъ а з а н а п. Гуро, вац начальник, цояб Иссайил гваж...

Н а ч а л ь н и к. (Ццин бахъун) вуццла, бандит! Милицеонераздехун) рильая, доб гъанибехун босе! (Милицеонерал уна, гьеб саглатго туртиль жемахъе Аминатил кьаркъала босун тахида льола, Марьям глодилаго гьелде тладе кьулула).

М а р я м. Вуйгъ, гъанкъун йиго, щекъер-мукъулуць бецлхъахиллъун буго. (Реклехъ гленеккула).

Н а ч а л ь н и к. (Гъазанапидехун) буклун бугогури дур кверазда такъсир!

Г ъ а з а н а п. Дица гуро, Дегленчуца!

Н а ч а л ь н и к. Глуж дуда бан бугоха! Бецлаб бокъоб метрагун башдаб гъварилъи бугеб хоб лъица бухъараб?

М а р я м. Хун йиго дир яц. (Щакърахуна).

Н а ч а л ь н и к. (Марьямие ракл-макл гъабулаго) глодой йиччай, Марьям, хлал лъазе биччаге гъав хларамзадаясда. (Гъеж ккун Марьям глодол чезаюла).

М а р я м. (Халкъалде йиссун, Гъазанапиде килищ битлун) гъале дол глалхулал хъурмал, бидулал малъал, магларул ясазул щокъробе хархадулел халатал ва чурукал кверал! Гъале дол магларул ясаз Кудияб Октябралъ жиндие кьураб ихтияр кодобе босулелъул сири бачлунел, глатидаб шагъра нух ккунт ясал церехун унелъул, хъурухъун тлагъралги лъун, бидул алаталгун данде рахъунел Дегленчулазул ва Изаматазул васал! Лъан букла азда (зарги букъун), магларулазул ясал хлуруль унел руклараб доб заман тласа араблъи! Лъан букла азда, жал гладал рокъукъал, басриял, глалхулал хутлезде данде, магларул ясазул миллионал циял культуриял вацалги яцалги, умумулги ругеллъи! Гьединачлелерал раклазе, глалхулал бидулал кверазе, эркенаб талихлаб халкъалда гьборкъоб бакл гьечло! Тлоклаб ясазул щокъроре глунтилиларедухъ къокъ гъаре гъазул чурукал кверал!

Н а ч а л ь н и к. (Гъазанапидехун) вильгъа цеве! (Вачун уна).

П а р д а в к ъ а л а

1941 сон.

БАЦИЛ СОРДО

Лъабго пардавалъул пьеса

Гьоркъоб глахьаллъи гьабулел гадамал

Глали - ворчлухъан, 23 сон.

Чупан - веъ, 62 сон.

Саг1ду - веъ, 62 сон.

Марям - тохтур, Саг1дул яс, 21 сон.

Мах1амад - зоотехник, Чупанил вас, 25 сон.

Ах1мад - пионер, Глалил гагарав вас, 12 сон.

Гл1абас - хъачагъ, 32 сон.

Ті о це бе се б пар дав

Пардав рагъараб мехаль, бихъизе буго ридалил роцлараб, цлва-кан глемераб сордо. Гли жаниб гъураб лолида тладе балагъараб цо гохлккелалда гъажалда туманклги бан хъвадулев Глали, хатлхалда мугъги цун глотовги члун, гъуждудаса нахъе хъахлаб буртинаги биччан, клалдиб клудияб хъалиянги ккун, цла глOLEв Чупанги.

Ч у п а н. (Хъалияналда цлаги лъун, цо-клго клклуйги биччан, клалъазе гладин Глалихъ валагъулаго, риклкладасан бацлил руруди раглула). Гъаб клалклодо къасиги сундуе ургъулебдай буго, Глали? (Гъабзазул хлап, ва глухъбузул иштлги раглула).

Г л а л и. Глажаибал бацлал руго, Чупан, гудратле къаларел, гладамасда рихъуларел, руклун лъаларел.

Ч у п а н. Вай, гъудул Глалия, бацл глдан хадуб гъезе толеб цлахлилаб илбисиц бугеб, гъале дир мегеж хъахлльизабуна гъал малглуназ, цо клинусго жониги дир ун батила бацлаца.

Г л а л и. Цебе дур ун ратила, гъанжеян абун илър унел руго, халкъалъул унел руго.

Ч у п а н. Битлун буго, Глали, гъанже халкъалъул унел руго.

Г л а л и. Исана магларда батлаго цлогъ глемерлъун буго, нильеца цлакъ цлдорлъи гъабизе кколеб хлал буго.

Ч у п а н. Рекъарал бацлаздаса цлунагиян абун бугоха, дир вас, бацлал рекъон ругилан кколаха, гъудул Глали.

Г л а л и. Бацлалги рекъон ратила, Чупан, амма клхлатлал бацлалги ратичлониha рекъон.

Ч у п а н. Клхлатлал бацлалги лъала, гъудул дида. Гъел cereги руклунаан. Дица дур бикъун, дуца дир бикъун; гъанже иш батлайиса буго. Магъил бер глатидаб, глалхул бер цлдорабин абула, халкъалъул мал бикъарав халат балъго хутлиларо.

Г л а л и. (Раклчлун). Битлун буго, Чупан, халкъалъул бикъулев халат викъариларо.

Ч у п а н. Гъаб магларда дида лъалареб каратл гъечло, Глали, цо дун ваккаризе виччан те, дица ралагъила гъел цлахлилаб илбисазул руклнал.

Г л а л и. (Дагъав аскловеги къан). Ле, Чупан, дуда гъадаб Гъутухъил парсиве вахине клоларищ?

Ч у п а н. (Дагъав виххарав гладин). Добаги щиб буклинеб, къурабалъ?

Г л а л и. Глациязул фермаялда ругел нилър ясазда Утухъил парсахъ Цлогъорасул нохъодасан цо сордолялъ цла бихъун буго.

Ч у п а н. Ясазда бихъараб жоги, гъелги. Шайтлабазул цла буклун батила, ялъуни жидедаго кликанлъи бихъун батила. Утухъил парсахъе вахине клOLEв чи глОЛОХъанаб мехаль дунги Сагдуги гурони руклинчло. Бикъун лемагун гъадал гласиял къурабалъан тладеги харун, цлаканги гъабун, щал гъанже дора руклинел? Цлакъ божизе захлматаб хабар...

Г л а л и. (Вельула). Шайтлабазул цлаялда божулев вуго, гладамасулалда божулев гъечло.

Ч у п а н. Щайтлабиги гъезул ца-канги буклунареб жойишха эб? (Гали велъула). Гъале дирго бералда бихъана.

Г а л и. Дора-гъанисан цяял чанги рихъизе бегъула, Чупан, амма гъел щайтлабаз ракун руклуни абигъадингояб жо бугилан тола дица. Гъале гъаб глумру магарда щиб, глалахалда щибали ана дир, амма жеги дида гъел щайтлаби рихъичло, хлатта дудаги рихъун ратиларо гъел.

Ч у п а н. Дур жеги глумру себе буго, Гали, дуца гъедин абуге. Дида рихъичлониги, рихъарав чи дида вихъана. Мунагъал рахчаяв Гаммада, бакун цо клудияб цагун, Гьоркхияб къварилъухъ зурма-къали гъабулел ратун руго. (Гали клар-кларун велъула).

Г а л и. Эв энив къурдунги ватилагуриха, Чупан?

Ч у п а н. Къурдиян глакъуба къураб, ле. Асги цо свериги бахъун къулгъу-алхлал цалун буго, цинги минатахъ риххун цереса гъолги тлагун руго, цаги ракъулъе букъун араб жо глацин лъугл-ун буго. (Гали тладеги цакъ велъанхъула).

Г а л и. Гъеле гъев Гаммада бихъун батила гъоб кликанлъи, гъанже глисинлъималцин божиларо гъеб хабаралда.

Ч у п а н. Гъадал къурабаль нилъеда расги жо батиларо, дир щаклъи ккун буго рохъобехун. Жалго бацлазул руклналги гъадара, клхлатгилал бацлазе санагалъи бугел баклалги гъадара.

Г а л и. Дун вахина, Чупан, гъадаб Утухъил парсиве, цо раклчлеялъе.

Ч у п а н. Воре-воре, дир вас, гладаллъуге, рухл рихун батичлони. Воре, Гали, хиялго гъабуге.

Г а л и. Саглдуни гъанже ригъ арав чи вуго. Гъанжеялдаса клуго-лъабго сональ цева буртдида хадув гъев гъениве вахаравилан гурищ абубеб. Гъесда клвараб баклалде вахине клунгутлизе ккани, дун глолохъанчиясе щиб къвариглараб?

Ч у п а н. Саглдуни, гъудул, чанил жо бахунареб, хланчлил малъ балареб баклалде гъанжеги вахина. Гъеб глдамасе къураб гъунар буго, балагъун щолеб гъунар гуро. Две гъеб палупанлъи клваричлин, гленеккун вукла.

Г а л и. Саглдуги эбелаль чанлъун гъавун ватиларо, Чупан, бугониги цо хлал бихъизе ккола.

Ч у п а н. Гъелъул хлакълъуль Саглдуда гъикъе дуца, гъесги бицина дуда Утухъил парс щиб жояли. Гъанже дун къавутехун инин, воре, мун цлдорго вукла, цосина рохъил гъалбал рачине гурин, сордо лъикл две. (Мугъалде буртинаги цлан, хъатикъ тлиги ккун, Чупан уна).

Г а л и. Кидалго лъикл бихъаги, Чупан. (Цо чанго галил манзилаль Чупангун цадахъ гъев тловитлулаго) дун гъалбадерида кидаго хладур ватизе вуго. (Глсинго кочлол бакъан бачине лъугъуна. Гъабазул хлапийлъ ва глухъбузул пиштиниялъ Галил кочлол гъаракъ гьоркъоб къинабула). Киглан берцинаб сордо бугеб! (Эхеде валагъула). Ахланже моцли баккила... (Хъатикъ врачасул тлаглел лъураб гъитлинаб чемоданги ккун, Марьям яккун ячлуна).

М а р я м. Моцлищ, Гали две бокъулеб, бакъищ? (Гали вортун данде вачлуна).

Г а л и. (Цакъго вохун, разиго). Бишунго мун йокъила, бакъги мун, моцли мун, дир каранзул раклиги мун. (Квер босула).

М а р я м. Бакъуца хинлъила, моцлалъ канлъила, дица щиб гъабулеб, дун дуй щай, Глали!

Г л а л и. Бакъуца хинлъула - дуца вухлула, моцлроца канлъула - дуца къалъула. (Вохун, аваданго). Мун кисан гъание ккарай, дир хирияй?

М а р я м. Гъокъияб къавутла Хочбарил Махлмутлил квешго чохьол унти бахъун бугилан ахли бачлун, яхун йиклана магларде. Ание щварай члужу, инсухъеги щвечлого, мунги вихъичлого, тлад юссине бегиларилан нужер къавутле ячлуней йикланаха. Метер, дида тлад къан ругел щуябго къавудеги шун, глухъбузул ахлвал-хлалалъухъги балагъун, дараби-жалги рикъун, тлад йисинаха, Глали. Гъабсаглат дуда асклоса вахъун арав чи дир эменглаги гуревищ?

Г л а л и. Эмен гуру, инсул гъудул-гъалмагъ Чупан вуклана.

М а р я м. Гъа, дир вакъад (елъула).

Г л а л и. Чла, Махламад дида тлад вахъуневцин гурищ вугев, бегъулареб жо гуру, мун доктор, дов техник. (Велъула).

М а р я м. Зоотехникасулни дица неклого хъл къотлизабун буклана. Чупан вачлун вуклун вугоха жиндирго цевегосев гъудуласухъе, дир инсухъе, васасе яс гъаризе.

Г л а л и. Гъудуласе щиб жавабха къураб дур инсуца?

М а р я м. Дир инсуца щиб жавабха къелеб, гъеб иш жиндаго докторалда гъикъизе ккелилан абун бугоха.

Г л а л и. Мун эркенаб хлинчл йиго, Марьям.

М а р я м. Хлинчлълун зодихъе йоржине анищан ккола, дида, Глали, гъал рорхатал къурабазда, ризал рохъазда, тлогъолал мучлдузда тлавап гъабизе.

Г л а л и. Цинги киб баклалда мун рештлней йикларай, Марьям?

М а р я м. Тлогъоль булбул гладин дутла рештлинаанха, Глали. (Глодой биччараб гъаракъаль, Глалил бадиеги ялагъун, кочлол раглаби абула):

Борхатаб магларда, глиял къавутла,

Къаси рорчли ккурав голохъанав вехъ,

Гли жанибе гъураб лолида сверухъ,

Сабруялда вуго кодоб ярагъун.

Г л а л и. (Къваридго гладин). Кодоб ярагъун сабруялда вуклун глелищха, Марьям...

М а р я м. Дуде щиб лъугъараб, Глали, дир кечлалъ къварид гъавуна гури мун?

Г л а л и. Глайиб гъабуге, дир хирияй, дуда лъала дур кочлохъ дун кидаго урхъун вуклуневлъи. Къаси дур кечлалъ дир раклалда ран ругел гарцлал цилизизаруна.

М а р я м. Эл кинал гарцлал, Глали?

Г л а л и. Лъалищ, Марьям, нилъер колхозалда раклбаццладго хлалтлулел гладамал глемерал руго,amma цо-цо хъубаб хъумурги камулеб гъечло, гъес къерги тломги хисун буго, гъевлъазе ккани, цлодораб бер къвариглулеб буго. Дунин абуни ветфельдшерълун цлализе ине

хлетле кватлиб лъун вуго. Гъаб балагги глиязда рещтун тун цлализе ин дир битлараб гечло. Исана дун витичлого теян абизе буго дица председателасда, дуда кин раклалде кколеб?

М а р я м. Дуца бицунеб щиб, Глали, боцлул тохтурзаби нильер колхозалъе хлажат ругел куц дуда цлакь лъикл лъала. Дур инкар председателасеги реклее геларо, мун цлализе ине ккела. Гъев мун шаклъун ругел хъхурмал дида рице, дица дуге рагли кьола гьел кватлир члвазаризе дица клудияб яхл бахъизе буго.

Г л а л и. Лъала, Марьям, дуца дудаса бачлараб кумек гъабизе буклин. Щаклъи гъеб жеги хлакькъат кколоро, гьединлъидал гъабсаглат гъав чи вугин цлогъоран абизе захматаб жо буго, Марьям. Дуда лъалищ жиб-жиб сордолял гладин нильер фермаялдаса цо-цо, кли-кли глиялъажо тлаглунеб буклин. Бацлица унебги, цлогъорас унебги колхозальул щай гьел унел?

М а р я м. Глажаибаб жо буго, Глали, гъаб. Дир инсуцаги абуна исана гладал глемерал ва гладан хадув гъезе толарел цлогьалги бацлалги кидаго рихъичлилан. Дида лъаларо гъабго кинаб жо кколебали, бикъун буго, хъамун буго, члван буго, хун буго абурал раглаби глемерлъун руго.

Г л а л и. (Махсараде гладин). Марьям, доб сордолял нильер ясазда Утухъил парсахъ бихъараб цлаги щайтлабазул цла гурищ буклун бугеб.

М а р я м. Букланила, жундузул цла букланила. Эбги лъица абураб?

Г л а л и. Чупаница абуна. Цо-цо мехаль руччабазда кликанлъиги бихъулеб раглула. (Марьям елъула).

М а р я м. Глали, мун Чупанида щаклъулев вугилан ккола дида.

Г л а л и. Гъабсаглат дида гъеб абизе клолоро, Марьям. "Цлогъол клал мекъаб жоян" абула. Чупан, живго бецлав чи вугониги, лъиклав хлалтлукъан вуго, гли-боцлул мацл лъалев чи вуго. Амма жиндирго бетлерганлъиялда буклараб гли-боциялъул глемер бицуна, бугониги цеве ккурав вехъасда щаклъизе цлакь захматаб жо буго.

М а р я м. Эдин батани, дир эменглаги ватилаха гъев цлогъор, гьедиглан дида бицине бегъуларев. Гъоркъиса гъесул рехъалъа бищун лъиклал рихъун щуго квиги араб бакл лъачлого тлаглаларал, правлениял гъев глалду-низамалдеги цларав. Гъеб гурегги, Утухътил парсахъе вахине клолев чи гъевги Чупанги гурони гъечлиланги абулеб. (Къваридго Глалихъ ялагула).

Г л а л и. Хирияй, Марьям, дур эмен дирги эмен ккола. Дур эмен ватаниги, дир эмен ватаниги, тушман, тушман ккола. Дица дуда гъарулеб буго глададаго инсудеги щакдаругеян. Гъоркъиса тлаглаларал куйдулги Саглдуца кваначлолъи росдада лъала. Цо ахир камураб авал буклунарелъул кватличлого кватлибе загъирлъизе буго щив щивали, дир гьелда раклчлола. Гъанже мун, заманги унеб буго, хантлан инсухъе къавуде ун лъикл.

М а р я м. (Бераздаса маглу баццлунаго, пашманго). Лъикл буго, Глали, расги лъачлого ун баталеб куц заман мунгун цадахъ йигей мехаль, дун ина. Къаси сордо дица ясазда асклоб фермаялда бала, радал инсухъеги швела. (Къваридго гъимики гъабун, Глалил бадиеги ялагуна, Марьям уна).

Г л а л и. (Хадуб ахлула). Воре, Марьям, метер дун вихъичлого мун тлад йиссине гурин. Сордо лъикл!

М а р я м. Кидалго лъикл бихъаги, Глали! (Марьям тлерхъиинеглан хадув валагъунги члун, Глали цо пикрабаль гладин чолода хъибилалда хъвада-члвадизе лъугъуна).

П а р д а в к ъ а л а

К и а б и л е б п а р д а в

Пардав рагъараб мехаль бихъула магларда цо борхатаб къурул ракъанда глухъбузул къайи, къавуда себе борхатаб хатгих, хатгихалда глад бараб къулагли, глухъбузул кванил тлагел, бакл-баклалда маглида рарал буртаби, тунклал, хъагида гъоркъ бакараб ца. Цладуда сверун глоторги руклун, хабаралда Саглдуги Чупанги.

Ч у п а н. Гли...и, гъудул Саглдуя, аб заман бекерулеб бугеб хех! Расги лъачлого ниль клиясулго глумру ун бахъанагури, гъудул, муглрузда ва глалахазда. Гъанже ниль релъуна херал чакъалазда.

С а г л д у. Дицани дун херав чиянго туларо, Чупан. (Рекледа квер клутлула). Гъабни дир жеги цо глолохъанчиясулалдасаги бахларго буго. Гъале ниль лъабкъого соналдасаги ун руго, амма къурул глусал гладин эхетун руго ракъалда.

Ч у п а н. (Велъулаго Саглдул горбода квер бала). Горболжони жеги лъикл буго дур.

С а г л д у. (Нахъехунги гьетлун). Гъелда бачлого квер гъадаб къурул глусалда кин балареб. (Клиялго релъула). Нильергияли квеш гъечло, эмехвад, габур, цо речлчизе рахъун лъикл гурищ къватире?

Ч у п а н. (Велъизеги велъун). Речлчизеги речлчларал ниль, Саглду, бергъинеги бергъарал. Гъанже доб заман киса, чанги мачл-чладалъул гъан кванараб Чупаница. (Бетлер гъанклезабула).

С а г л д у. Канлъукълъи бугищ, Чупан, дусе? Диени жеги щибго лъалеб жо гъечло, дагъабги лъикл бихъулилан ккола.

Ч у п а н. Валлагъ, гъудул Саглду, жегиги безазде глайиб-гъвел гъабизе бакл гъечлониги, канлъул дагъа-макъаб глунгутлиги камулеб гъечло. Щиб нильеца бицаниги, ниль гъанже тласа глоторе ралагъарал, хабалъе бох бортарал чагли руго.

С а г л д у. Хвел нильедаса бергъараб жо буго, Чупан, гъель глисинал, клудиял цлехоларо. Амма хвезеглан дуниялалда члаго руклине ккола, хвезе къо щолеб буклиналъул, хабалъе бох бортиялъул харбал нильеца цлакъ риклклад члезаризе мустахликъл руго.

Ч у п а н. Валлагъ, гъудул Саглду, битлун бицани хлинкъун вуго "сапаралъ вахъине", щибго кодоб босизе жоги гъечлелъул.

С а г л д у. (Велъула). Гъа, гъанже вагъараравин жиндирабго бицине. Гъагъл къойил рада-радал члолел дуглнулги рачун аха, киве мун уневали. Бахлараб глумроялъ цониги нухаль глотореги къуличлого, гъанже нухасан вахъун каказде вуссун гурищ мун вугев.

Ч у п а н. Бахлараб глумроги дир гладада ана, вац Саглду, гъанже херлъараб къоялъглаго рогабил как ва цо-цо хаду-себе сунатглаго бачлуго тезе, битлун бицани, хлинкъун вуго.

С а г л д у. Щибилая, Чупан, бахлараб глумро гладада анилая дур? (Велъула, ва махсара-хочлалда гладин) битлун абуни дур бахлараб глумро гладада гуреб араб, цлогьотла араб. Гъанжеги цосина лаила цлогьорлъи гъабизецин гурищца мун ургъулев вугев.

Ч у п а н. Дир бикъарасул гурони дицаги бикъичло, битлараббуго, дир цо бикъарасул клиго бикъана. Бишунго глемер дур хважаинасул рикъана. (Бетлер гъанклезабула).

С а г л д у. (Вельулаго) ле, дир хважаинасул дегленни дуца лъимер гладин кинитла буцана, унго ургъизеглаги кин ургъарав?

Ч у п а н. (Вельулаго). Гъобни цлакъаб жо ккана. Кинха,гъудул, ургъилев, рачлана, вац, члухъ базе чагли. Дун вихъули, битлахъе гъанжего гъанже ччуклун бахъун дегленгун къулагли рокъобе жанибе босулев вуклана. Хъатамасан кинитла дегленги буцун лаила бачине лъугъана. Раккличлеб бакл течло, хъирщичлеб жо хутличло. Минатахъ къайи-свериги бан, щибго жоги батичлого унеб мехаль,огъ цо гъол диде гладельун тарал куц. Хасго кутакалда гладельун вуклана дагнил бетлергъан, дур вукларав хважаин. Мун тун батлияв чияс дир деглен хъвечлила, муклурлъидила, жинца гъеб эбелалъул хахараб рахъланги хлалалги теллила. Гъосул гъедиялъул багъа-къадар лъан гутлизе дунги габдал гурелъулха, гъов анцлоглан цлакъ дунги гъедаранаха. Гъаб лъимадул гъан кваги дица дур дагнил гъан квараб батаниян, цлакъ дида божиледухъ гъедарарав дун. (Клиялго кларун ун релъанхъула).

С а г л д у. Дирни чияца рикъизе жалги руклинчло, амма дида цереса хважаинасул жал глизвлан рикъана, гъесги дир ругелниги жал рецалий рахъулаан, огъ вукланаха цлакъ хъантларав малглун.

Ч у п а н. "Гъаб лол, гъав вехъ, гъав рохъдохъан, гъас бикъана, гъас квана, гъасде бецизе ккана" - ян абун руклунаан цере. Амма себе щиб букланиги гъанже бикъизе рекъараб гъечло, гъеб нилъго бетлергъанаб халкъалъул маллъидалха. Халкъалъул бикъарав вакъуца хвагиян абила дицани,Саглду. Ле,исана гъал бацлацаги бер бахъулеб буго нилъер магларда.

С а г л д у. Валлагъ буго, Чупан,бикъун унебги, хъамун унебги глад номер хъвараб гладин халкъалъул унеб буго. Ле, бацлалилан абидал раклалде щванин, мунги лъиклав чанахъан вугин члвaze щоларищ, вац, гъал тушбаби,гудралглаги кин дуца гъезие гъоларел?

Ч у п а н. Цлакъ сихлирал бацлал руго, гъудул Саглду,я гудратле къаларо, я туманкл речлизе щоларо.

С а г л д у. (Цо жо раклалде щун ургъулев гладин) ле,раклалда бугищ дуда доб "хъанда бацл" - Глородаса Хлажилав. Рехъадул цояб рахъалдаги члун бацлихъего рурудун, гъабиги ворчлухъанги дорехун рортаралго аб клалалда ругел Хлажиласул гъачагъаз цо чамго жо тлезабун батулаангури.Цлакъ нахъа лъаглан гъадаб "хъанда бацл" унго-унгояб бацлилан руклунаан глухъби.Цосинаб гъададиналго хъанда бацлалглаги гуродайха, Чупан, исана нилъер маглардаги рахчун ругел.

Ч у п а н. Киса ле, Саглду, дагъал цереглан къояз дир вас Махламадидагичин рихъун руго гъел маглунал анлъго-анкъго цадахъ. Дир пикроялда лъиклаб жо, гъагъаб себе гъабулеб буклахъе клал бухъи, кигланго ал гъелда божицлониги.

С а г л д у. Клал бухъинини дидаги лъалаан, гъудул Чупан.

Ч у п а н. Лъалеб батани кинха бухъунареб, босеянги абун.

С а г л д у. Бачун вачла, гъудул, дудаго цо бухъунеб куц бихъун буклине. (Вельула).

Ч у п а н. Ма гъагъале, бицана цо рагли, ккун бачун щвезабураб мехалда дуцалъаглан бухъунаребдай бацлил клал.

С а г л д у. Гъеб kwasул кунаца бухъун члолеб ца-клал гъечло, гъудул, хъурмил. Гъел харбал руго дол дибирзабазул маргъаби,жеги клал бухъун хун батараб бацлил къисаги нилъеда рагличло.

Ч у п а н. Кинабго жо дуге маргъа, гьерсал, мун божулеб жо гъаб дунялалда хутлунго гьечло, дир гьудул.

С а г л д у. Дун битларалда божула, амма гьерсазда божуларо. Бацлазе лъиклаб жо kwasул кун гуру, клхлатлаб батаниги, ункхлатлаб батаниги гьоркьчлелги гъабун холеб баклалда цоклиго гулла швезаби буго, Чупан.

Ч у п а н. Валлагъ битлараб. ЧIвараб жо риклун цо-цо сордоля къваначлого глорцлелебила гьаб малглун.

С а г л д у. Кваначлогийищ гьаб клалкодо глорцлелеб, къвананигичини глорцлелареб мехаль. Гьелдаги божулища мун?

Ч у п а н. Абулаха, вац Саглду.

С а г л д у. Мацлалда ракъа гьечлелул, абизеяли чанги-чанги жо абула, амма абу-абуралда божизе бегуларо, гьудул Чупан. Дица глаламат гъабула бацлацаги колхозалул кна глемерисел унел жал.

Ч у п а н. Клудияб глаламат гъабизе ккараб жо гуру, вац, гьаб: бетлергъабазул глиял дагъал гурони гьечлелул гьел цлунун бажарулел руго, гьоркьосеб боцли цликлун бугелул бер шун бахъунаро, нахъа хутлун щиб, тохлун щиб кколеб бугоха.

С а г л д у. Гьедин бегилароха, гьудул Чупан, халкъалул боцлуде дагъабги лъикл берги швезе ккела, тохлъизеги бегиларо.

Ч у п а н. Гьаб битлараб буго, халкъалул боцли ясбергладин цлунизе ккела, кин бугониги гъаб байталман - дунго бетлергъанабилан абулеб жоялде цай буклулеб буго дирги чиярги.

С а г л д у. Гьабни, Чупан, дурго басрияб глакьло буго. Цо рукъалул глиси-бикъинаб хлажат тлубай буклани гурони нильго бетлергъанаб 10-15 жояль гъабулеб жо щиб буклулеб. Нильер аслияб бетлербахъи гьоркьохъеб боцлиялдасан буго. Масала, гьоркьиса, гьеле мунго чи, нилье швараб доход: гъан, хлан, kwas, роль ва цогидабги нильер хъизамазе 2-3 сональ къваназе ва ретлине глелеб жо буго. Гьединаб доход, гьудул, нильеда цебе макъильцин бихулеб жо буклинчло. Талихлаб, рохалилаб глумроялда руго, гьудул, ниль. Хозяинзаби гьечло, гьел нильго руго, зулмуял ханзаби бекзаби гьечло, кинабго лъикл буго.

Ч у п а н. Гьаб битлараб буго, амма бугониги цо нильго бетлергъанаб жо, бихулищ, къан ккун лъурдулгун бачун хварасда хадуб хъвезе кканиги, члагояса хадуб къурбан хъвезе кканиги нильерго ихтияралда гьечлища, вац.

С а г л д у. Абадул-абадияль нильер магларулазул батараб глататги тезе бегъилища, Чупан, амма дица глемер пикро гъабула гьал будун-дибирзабазул хлалихъалъиялда, хъантлиялда, мискин чиясул цлан тласа цлоко бахъизе гьезул буклулеб гъираялда. Жеги раклалдаса унаро дир эмен хвараб мехаль гьоркьогои бакъвараб рукъ гьез гъабзаца гладин хъарса-клатлун лъураб куц. Гьезие хъарсизе къечлого гьаб хаду-цебе гъабулеб жо цо гладамазе мунпаглат бугелу- бе: лъим бахулелъубе, къо балелъубе, нухал къачалелъубе хвезабуни лъикл буклинилан ккола дида. Дица гьедин васигаталдаги хъван буго. Магларзухъан бачлагиха гьел будун-дибирзабазда, дида хадуб хъун жо къинароглан гьез. Гъанже дур пикро къурбан хъвезейища бугеб, гъадаб клудияб дегленглаги гуребищ хъвелел. (Велъула).

Ч у п а н. Къурбан къиямасеб къояль реклулеб жолун бахъунилан абула, клудияб хъвела, гьудул, валлагъ.

С а г л д у. Цо мун гъеб дагӀнидаги рекӀун унев вихъизе бокъилаан, киндай рукӀина кӀиязулго мугжул далдалун, гъанкӀелел. (Данд хъатги къабун велъула). Маргъа буго, гъудул Чупан, хун хадуб мунги дур дегӀенги цӀидасан тӀаде рахъунилан бицунеб хабар.

Ч у п а н. (Ццин бахъун). Мун кӀудияв гӀакъил лъугъун вугилан ккола дида, мун тӀад кӀалъалареб жо гъечӀо, лъицагӀаги дуда гъеб малъарабали, кидал мун гъединав лъугъаравали.

С а г л д у. Дун дуда лъалаха, гъудул,цо ракӀалда цо кӀалалда ккун вукӀунев чи гуревлъи. Дица дида ракӀалде ккараб жо дирго гъудул-гъалмагъзабазда абун биччан тола, гъез дун мекъи вугони витӀараб нухде вачине гӀамал гъабула,мун гӀадин хучичӀого. Къокъ гъабун абун, гъудул Чупан, гъалмагълъиялъ ва нильерго гӀумроялъги малъулеб буго дида квешаб-лъикӀаб жо.

Ч у п а н. Дуца дир рагӀуде гӀамал гъабуге, СагӀду,гъеб нильедаго гъоркъоб бицунеб рагӀи, дида бичӀчӀулеб буго, гъудул,мун витӀарав вукӀин, амма гъудулиланги вукӀуна мун, васасе ясги къоларо.

С а г л д у. Гъеб иш, Чупан, дуцаги дицаги тӀубалеб иш гуро, нильер лъималазул гӀумроялъул бетӀергъаби гъел жалго руго,гъезие бокъани дирги разильунгутӀи щибха букӀинеб.

Ч у п а н. Дир васасени бокъун бугоан гъеб, амма дур ясалъе бокъулареб рагӀулаха. Дуца абун гъельги нахъ чӀвалароанха ниж.

С а г л д у. Васги ясги цадахъ гӀумро гъабизе лъугъине ккани, гъезие кӀиязего бокъун букӀине ккола, бокъулареб жо гъабейн ясалда абизе дир ихтияр щиб, дур васасе бокъуларого бугони дуца абилаанищ?

Ч у п а н. Валлагъ, гъудул СагӀду, дица абилаанха,дица лъикӀаб жо малъигун гъес гъеб босичӀони васишха гъев вукӀунев. ГӀезегӀан хъатинир лъун хъихъизеги хъихъун,гъезул малъаралдаса нахъ руссинги букӀанила нильее камун херлъараб къоялъ къваригӀун. Масала абизин, ясаз гъадав вокъун вуго, дун досие гурони инаро,досие дунги йокъула ва гъезда релъарал цогидалги харбал рукӀарал жалищ нильер магӀарухъ. Гъа, кисан лъазе кколеб ясалда пуланав чиясе жийго йокъулейлъи, батизе кколаха гъел гъельул бицине данде руссунев бакӀ,хӀатта гъельул бицун гӀей гъабулеб батиги цӀакъ шакаб жо буго. Валлагъ, СагӀду, гъаб суалалда гъоркъов дун дуда разияв гъечӀо, нильеца ясал ясал гӀадин чӀезаруни лъикӀаб буго, хераб къоялъ нильеца хъурухъун тӀад лъун ругел тӀагърал нильедасаги рахъун чияда лъечӀого рукӀине.

С а г л д у. Хирияв Чупан, дир тӀагъур чияда лъуни дир ясалъул хабар букӀине буго гъаб хонжролгун. (Рачлихъ бараб хонжрода тӀад квер лъола). Гъеб дуда цӀакъ лъикӀ лъала. Амма дун дирго ясалда гъаб дидагогӀанги лъикӀ божула, воре дуца гъел щакдарабазде нуцӀа къай ва тӀокӀаб дир яс гъоркъой ккун гъел харбалги рицунге. Гъеб цо. КӀиабилебги абун, магӀарухъ цебе цӀакъ гӀемерал рукӀана квешал нахъегӀанал гӀадатал, гъел дудаги цӀакъ лъикӀ лъала гъитӀинав чи гурельул. Гъаб эркенабдунялалда ясги васги цоцада кӀалъазе бегъилариг аби, гъеб вахӀшилъи буго. Дица ясалда гъикъичӀого гъеб нильеца бицараб иш тӀубаларо валлагъ,вац Чупан.

Ч у п а н. Дур гъедигӀан ццин бахъине бицараб рагӀи букӀинчӀо, СагӀду, дица гъеб хабар. Дургун ракӀ бащальиялъ абун тана дирго ракӀалда бугеб жо, дун цо хухазухъ валагъизе инин, мунги дурго квен-тӀехалде вахъаха. (Чупан уна).

С а г л д у. (Живго жиндаго). ГӀи-боцӀул мацӀ лъалев чини
вугоан ав, амма гъал гӀантал пикрабаз гӀадада хвезавулев вугоха,
ахӀмакъ. (Марьям ячӀуна).

М а р ь я м. Дада, щиб гьабулев вугев, Чупанилгун харбидайищ вукларав?

С а г л д у. Щибха нижеца гьабилеб, бихъараб-раглараб бицун рукланаха цересел гьудулзаби.

М а р ь я м. Цойги щиб бицунел рукларал?

С а г л д у. Гленеккун йикларай къаглида, сихлирги гьаюн. (Вельула).

М а р ь я м. Валлагь, дада, хас гьабун гленеккизе дир хиял буклинчло,amma дирго реклель ругел пикрабазул бицен гьабулел нуж ратидал дидаго лъачлого гленеккун ятана, глайиб гьабуге.

С а г л д у. Эдин батани дуда кинабго нижер хабар рагун батизе бугоха, щайха дуца дида гьеб гьикъулеб? Цо клудияб жого абичлогури нижеца дур рахъаль, дур глумроялъул ихтияр духъго бугилан абунаха дица.

М а р ь я м. Дица дирго глумроялъул бицунеб гьечло,дун гьеб глумроялде лъугъунеб мехаль дудасаги эбелалдасаги, жеги гьалмагъльиалдасаги балъго лъугъинаро.

С а г л д у. Глоклаб батлияб жо щибха нижеца бицараб?

М а р ь я м. Щибха буклинеб, дада, бикъа-хъамиялъул бицунел руклана нуж,гьебго жоялъул киса-кибего гладамацаги бицунеб буго, хлатта гьел цлогьал нужеда гьорлъ гьанир ругилан абулелги руго, кинабго цлогъ бацлазде тладеги рехун. (Глодизе бачларай гладин синкъула).

С а г л д у. Вахл, щив глагидайха эв вуклине кколев. (Тамаша гьабун ясальухъ валагъула).

М а р ь я м. Дудаги Чупанидаги лъаларев цлогъор гьаб къавутлаяли щай гурич, жеги маглардагичини вуклине рес гьечлилан абулеб буго, дуца щай гьеб балъго гьабулеб?

С а г л д у. Гъанже нижеде цлогъ базейищха мун ячлун йигей. (Ццин бахъун тладе вахъуна). Лъица дуда гьеб къватлул хабар бицарабали гьаб саглат бице дида!

М а р ь я м. Утухъил парсиб цо сордолялъ фермаялъул дояркабазда цла бихъун буго, гьенире рахине клоел чаглиги мунги Чупанги гурони рагуларо. (Щакърахун глодула).

С а г л д у. (Дагъаль пикрабазда гленеккун члола).Марям дир яс, дуда гьелъул ургъел члваге, дур эмен кидаго гларац гладин вацладав вуклана, ва кидаялдасаго гъанжеги вацладав вуго. Дир гьалмагъ Чупан цеве дагъав квер мекъав вуклана, амма дун гьесда гъанже дидагогланги лъикл божула.(Марям дагъай глодой йиччана).

М а р ь я м. Дир эмен вацладав ватиялда дир ракл члола, инсул гьудул вацладав ватизеги бокъила, амма гьаб цлогъги гладамазул харбалги лъуглизе мех швана, дир ракли члола гьельие дир инсуца квербакъи гьабиллилан.Гъанже дун ине ккола, эмен, унтаразде швезе гледеглун йиго. (Марям уна).

С а г л д у. Вахл, гьадинищха хабар бугеб, мунагъ гьечлельуй члорал рехулев чи щив гъанже вуклине кколев. Кин бугониги исана хъачагъльи глемерлъун буго.Утухъил парсиб бихъараб цла...(Ургъула, кватличлого Ахлмад тладе вачлуна).

А х л м а д. Ворчлами, Сагладу, щиб гьабулев вугев?

С а г л д у. Ворчлами, дир вас,гъале цойги гьобол тладе швана, киглан лъхиклха мун вачларав. Реклел члоло битлулаха магларде гьобол ваккаравго.

А х 1 м а д. Дур анив цойги щив вугев Саг1ду-даци?

С а г 1 д у. Гьаб саг1ат щивго гьеч1о, Ах1мад. Марям йик1ана яч1ун, г1езаг1ан мехаль харбидаги йик1ун, гьаниб цо рац1а-ракьалъиги гьабун унтаразухъе швезеян цойгидал къавабазде ана. Дун цо к1к1алахъе лълъел ц1езе инин нилъецаго квен гьабизе, мун гьанив вагъарич1ого вук1аха. (Саг1ду уна).

А х 1 м а д. (Маг1ида бараб туманк1алда квалквадула). Цо къвагъизег1аги кьолебани Г1алица дихъе гьаб туманк1, унго цо чанаве г1аги вачинародай. (Тунк1ида кверал рахъула, цо вач1унев чиясул сас ч1вала, Ах1мад х1инкъарав г1адин вахчула, Чупанги гьесул вас Мах1амадги доре-гьаниреги балагъун жанире лъугъун рач1уна. Г1алил туманк1алдасаги патронташалдасаги рахъун патронал хисун бат1иял лъола).

Ч у п а н. (Вельулаго). Къаси бихъилин цо Г1алил бук1унеб пунхъиялхъуъ.

М а х 1 а м а д. Къаси Г1алица бац1азда хадуб г1изаг1ан рохъо хъваг1ила. (Вельула).

Ч у п а н. Гъанже мун бигъа гьабун рохъил ракъанде а, къаси дун нужехъ хал ккун вук1ина, гьадаб дица малхъухъе гьабе кинабго. (К1иялго уна).

А х 1 м а д. (Живго жиндаго). Вах1, гъав нижер Г1алил туманк1алдасаги патронташалдасаги патронал рахъун хисун лъеялъе г1илг1илла щибдай. Г1алие щиб махсара гьабизедай азда рак1алде ккана. Кин бугониги гъазул хабар лъик1аб бук1инч1о, - ч1ч1а, цо балагъизин (абун патронал къват1ире рахъула, гьел чвархъезарула, цоялде жаниве ваккула). Жаниб сачмаго гьеч1огури азда, рохъдол ц1урал холостой патронал руго Г1алие лъун. (Ургъула). Дида лъала гъанже гьабубеб жо (абун киналго хисун Чупанил тунк1ида ва патронташалда лъола). Гъанже бихъулел рук1а Г1алил тунк1ил пунхъи, дун сих1 къот1ун ч1ела, цо альул щиб кколебали бихъизе.

П а р д а в к ъ а л а

Л ъ а б а б и л е б п а р д а в

Пардав рагъарабго бихъизе буго г1и жанибе гъураб лол, лолил ракъанда чолода мугъги ч1ван эхетун ч1рав Г1али ва гьезде т1аде щолев Саг1дуги. Лолида жанисан г1иял ч1инхъи, дуг1нузул пунхи, гьел цоцаль рагъубеб чвархъиги раг1ула.

С а г 1 д у. Ассалам г1алайкум, Г1али, г1енеккия цо дихъ, дуда бицине бокъараб жо бугин дир.

Г 1 а л и. Ваг1алайкум салам, Саг1ду, вач1ая, бицея дурго бугеб унти. Балагъараб мехаль цо ургъалиль вугев г1адин вихъулагури.

С а г 1 д у. Вук1инарищца, дир вас Г1али, жакъа Марямица бицараб жо рек1еда къан къоялда жаниб мац1алда бог1оллъи лъеч1о дица. Маг1арда бугеб ц1огъ дидаги Чупанидаги лъач1ого гьабубеб жо гурила, ниж к1иялго гурони Утухъил парсие рахине к1олел чаг1иги гьеч1ила, гьениб бакараб ц1аги х1акълъун бихъарабила, гьабила-добила. Нуж ц1огъал ругилан бит1ахъе бадибе абич1ониги, дир яс нижеда щаклъун йик1ин х1акъаб жо буго. Лъица гьединал харбал риччалел ругелали дида лъаларо, амма дудаги гьеб раг1убеб батани мац1ихъабазул к1алал къазе ккела, ва ц1акъ бокъилаан гьел лъил маргъаби кколелали дуца дидаги бицини.

Г л а л и. Гьел харбал лъицаглагидай, дир эмен, алда рицарал. (Дагъав ургъула). Дуда ургъел чъваге, Марьямида жиндаго риччичичел жал руклине ккола гьел. Дица гьелзул хлакьикъат цехела, Сагъду.

С а г л д у. Цехе, дир вас, дуге талихъ кьегийин, дунги дир гъудулги гларатлан рацладал руклиналда нугер ракъи чла, жалго хъубал хъачагъаца риччарал харбал руклине ккола гьел.

Г л а л и. Гьеб жо къватлул хабар батила, Сагъду, мун дурго къавутле вусса, киглан дагъавниги пашманлъуге, кваназеги кванай, кьижизеги кьижа, гьеб кисан бачлараб хабарали дица метерго цехела.

С а г л д у. Лъикъ буго, Глал, мун дида дирго василан гурони кколоро, дуцаги Марьямицаги цехелого эб лъица цехелеб. Ва, амма магларда кихлатлила бацлал руклиналда дунги шаклулев вуго. Цогъорасул нохъода цлаги члалгаде бакулоро, гьенивеги вахина дун, гьеб гурелъувеги ваккила дун.

Г л а л и. Чупаница асклой къазецини биччачло, гъадал къурабалъан Цогъорасул нохъоде вахунев чи вуклине рес гьечлилан.

С а г л д у. Эб шай дай эсул эдиглан ракъ члолеб. Дунги живги рахунаангури энире, хлатта гъаб саглатги рахинеге кълела. Нижедаса къадаралиш глолохъаби ругел гъанже. (Дагъав ургъула). Глолохъабини гъоб ниж глолохъанаб мехалги руклана, амма доре рахун дихъаги Чупанихъаги гурони бажарун буклинчло. Лъаларо.

Г л а л и. Рачла, Сагъду, цо клиясго хлал бихъилин доре рахине.

С а г л д у. Валлагъ, дир вас, лъаларо. Дир пикроялда дунго вахун лъикъ шиб кканиги. Мун жеги глолохъанчи вуго, Глал, дун дуда хлинкъизехъин вуго, дуца глайиб гъабуге.

Г л а л и. Гьеб бигъаяб жо, Сагъду, мун расги хлинкъуге, дун дуца малъухъе вахина, гъанже мун дурго къавуде а, къаси цо баклалда члезе бегулеб гладаб сордоги гьечло, унго-унгояб бацлил сордо буго. Гъале наккълъезе байбихъана, кватличлого асклов вугев чи вихъулареб куц лъугъина, гладе жоялъе дагъа-дагъаб гъуриги байбихъана. (Сагъду уна). Метер дица гъаб ишалзул цо мухлканлъи лъазабичлого гларо. Лъидаго царги бахъичлого вахине вуго дун Утухъил парсиве, гъал харабазда кълараб жо кълечлого вуклине дун бихъинчи гуревещ. (Цо сас чълараб гладин ккун гленеккула. Гъасдаса глемер риклад гьечлого чалил гамчлал рортун глотор речлулел гъаркъал рахъуна, Глалца гьеб гъаракъ бахъараб рахъалдехун къагъун биччан тола, агъ-огъан гъаркъал рахъуна, ма босе гъанжеянги абун Глал гладе вежерун вачлуна, гьесда цо глотор ккарав, цо тлурун унев чиги вихъула). Мунги кибего инареб "цлахлилаб илбис" (янги ахлулаго Глал вежерула, гъабазул хлапи гъарзалзула, бакл-бакласан пиштли-хъуй рагула, туманклул члей гьечлеб къагъи-хъуй буклуна).

Ч у п а н. (Вежерун вачлун). Глал, Глал! Гъаниб лъугъараб жо шиб? (Глотор виччан). Холостой патроназул пунхъиги квеш гьечло асул, (абун хъирхъириядла велзула, лъукъараб "бацлил" зигара рагъун, виххун гьесде гладе вортула).

"Б а ц л". (Гъоркъа гладе Чупанихъ валагъун). Вай, аллагъ, чъланагури, Чупан, дуца дун, лъиклал холостой патронал руклун руго, вай, аллалай дир бох, цлалклу гладин гъабунагури аб!

Ч у п а н. Вахъ, гъабго шиб глаламат, сурана гури гъанже ниль, дица киналго патронал члехъон лъун рукланагури, лъан батила хъахълбал васасда, Махламад вукланиш дуда цадахъ?

"Б а ц I". Гъов дова нахъеглан вуклана, лъутун ана, досда хадуб буго гъагъаб къвагъа-гланхъи, аллалай дир бох!

Ч у п а н. Лъиклаб хIалалъ гIенеккия, ГIабас, мун дихъ: цосина дуца я дир, я МахIамадил цIар рехсани, дуего лъикI букIинароха, гъеб дуда бичIчIа! (ТIаде ГIали щолев вихъун хабар къотIизабула. "БацIил" зигара рагIула).

Г I а л и. (Лъукъарасде тIаде къулун), вахI, гъаб щиб, Чупан, аб кIихIатIилаб бацI букIун бугогури.

Ч у п а н. (Живго жинцаго вакIарун) валлагъ буго аб гъарин бохги лъукъун гъанибе рехун, гъобцоялъул щиб ккараб?

Г I а л и. Гъобцоябги гъабго гIадаб кIихIатIилаб букIанаха.

Ч у п а н. (Виххула).Щибха гъанже элъие лъугъараб (абун туманкI эхеде борхула).

Г I а л и. Мун паракъалъи, Чупан, дир гуликъа кIихIатIилабали щай гурин, куркъбал ругеб бацIги борчIулареб лъаларищ дуда. (Велъула).Цо заманалда данде къвагъдезе лъугъун букIана. Дун хадув гъезе лъугъингун къвагъа-гланхъиги жибо тун, гъури гIадин тIуризе байбихъана. Ахирги речIараб жоялъ дегIенги чIун, тIелбидаса гъоркъе гирун ана.

Ч у п а н. (Дагъав нахъегланги кIанцIун). Ма, гъале гъаб дуеги, хъахIбал вас (абун ГIалида туманкI речIула).

Г I а л и. (Вихха-хочун). Чупан, дуца гъабубеб щиб, мун гIадаллъунищ вугев?

Ч у п а н. Дуца гIадал гъавуна дун гъанже (абун цойги речIула, нахъойги патрон лъезе къасд гъабуба, ГIалица Чупаниде туманкI битIизабула, кIанцIун вачIун СагIдуца Чупанихъа туманкI бахъула).

С а г I д у. Гъай хераб гIангурия,дуца гъабубеб щиб (абун Чупан тункун довегIан речIчIизавула).ГIали,мун лъукъун ватилагури.

Г I а л и. Дида жо щвечIо, СагIду, дуца гъагъаб лъукъараб жор щибали хал гъабе.

С а г I д у. (ТIаде къулула). Гъавни Хъачагъ-ГIабас вуго,

гъаб щибгъанже кколеб. (Вортун Чупан цевегIан цIала). Бицея дуца

дида, хераб илбис, гъаб "хъанда-бацI" кисан дуца гъанибе бачарабали, гъалъул рукIун киб бугебали.

Ч у п а н. Дица бачинчIо гъаб, дида лъаларо. (АхIмад вачIуна, виххун киназухъго валагъун чIола).

С а г I д у. Лъалареб батани ГIалида туманкI щайха дуца речIараб, хераб гъой!

Ч у п а н. Дида щибго лъаларо, дир лъай босун ана.

А х I м а д. Дида лъала, СагIду-даци,дида кинабго бичIчIана. (Киналго АхIмадихъ ралагъула). Сон дуца лълъел цезе мунгоги ун, дун рокъов тараб мехалда, цо доре-гъаниреги ралагъулаго, къулкъулиялда рачIунел кIигоял рихъигун дун вахчун чIчIана. Жанире рачIана Чупанги МахIамадги. Цояс ГIалил туманкIалдаса, цояс патронташалдаса патронал рахъана ва гъенир хисун батIиял лъуна, гIедегIун нахъеги ана. Цинги дица хал гъабигун сачмаги бахъарал

С а г 1 д у. (Галидехун). Дуца гъеб хераб илбис шула гъабе, дица Утухъил парсил к1алт1у рахала. (Марямидехун). Дуца гъаб хъанда-бац1ил бохалъухъ хал гъабе, аб законалда цебе ч1езе бугельул (абун Саг1ду Габасиде асклове глагарлъула, гъес Саг1дуда таманча реч1чула. Саг1дуца тартариялда цояб квераль лъукъараб гъежги ккун цо чамго гали т1амула. Ах1мадица кодоб бук1араб т1илги къабун Габасил таманча г1одобе бортизабула. Вортун ун Галица Саг1ду нахъаса ккун г1одов ч1чезавула. Марям - дада, дадаянги ах1ун инсуда т1ад хурхуна).

Г 1 а л и. (Г1одоса таманча босулаго). Гъай х1илаяв бандитя, (абун цин таманча реч1чизе къасд гъабула, нахъгоги тола). Мун нижер хъатикъ буго, дуца чанги жоялъе жаваб къела къварараб законалда цебе. (Ч1ухъ бала).

Г 1 а б а с. Ч1вай дун! (Цабиги данде къан гъомер бук1к1инабула).

М а р я м. (Инсул гъажалда цояб кверги лъун). Вай, Г1али, тохаб жо ккана, бандитасухъ цебего ч1ухъ базе кколаан. Гъесул дун балагъизе кколеб х1ал бихъуларо, бер т1аса босуге милициялъул х1алт1ухъаби рач1инег1ан.

С а г 1 д у. Гъесул жавабали дица къелин, воре нужеда Утухъил парс рак1алдаса унге!

Г 1 а б а с. Ч1вай дун! (Хъихъидизе лъугъуна).

Г 1 а л и. Г1едег1уге, бандит, дуца чанго жоялъул жаваб къезе буго, дуца халкъалъе чанги зарар гъабуна, жаваб къезе къач1ай. (Росолъа милицаби ва цогидал г1олохъаби рач1уна, к1их1ат1илал бац1ал рачун уна).

П а р д а в к ъ а л а

1936 сон

AVAR XALQININ ETNİK TARİXİNDƏN

From History of Avars

Doç. Dr. Məhəbbət PAŞAYEVA*

Məqalədə Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan azsaylı xalqlardan avarların etnik tarixi problemi araşdırılmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemin araşdırılması ilə bağlı mövcud istiqamətlər təhlil edilmişdir. Mövcud yazılı mənbələr və etnoqrafik materiallar

əsasında Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan müasir avarların qədim türk avarların varisi olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi

<http://www.millifolklor.com>

Milli Folklor, 2008, Yıl 20, Say 80/

Avarlar

Bu gün Azərbaycanda türkdilli azərbaycanlılarla yanaşı, özlərini onlar qədər azərbaycanlı sayan avarlar, saxurlar, ingiloylar, talışlar, udlər, xınalıqlar, qızırlar, haputlar, buduqlar kimi bir çox azsaylı xalqlar və etnik qruplar da yaşamaqdadır. Dünyanın etnik xəritəsində yalnız Azərbaycan ərazisində qeydə alınan bu nadir etnoslar öz etnik kimliklərini günümüzədək qoruyub saxlamışlar.

Tarixin müəyyən dövrlərindən Azərbaycanı özlərinə məskən seçmiş avarlar, saxurlar, ingiloylar, udlər, talışlar, xınalıqlılar kimi etnik qruplar əsrlər boyu Azərbaycan türkləri ilə bərabər yaşayaraq zaman keçdikcə bir-birilə qaynayıb qarışmışlar. Lakin bu etnosların hər biri Azərbaycan türkləri ilə ümumi, vahid mənəvi dəyərlərə sahib olmaqla yanaşı öz etnik spesifikliyini də müəyyən dərəcədə qoruyub saxlayaraq bütövlükdə Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinə özünəməxsus rəng qatmışlar.

Azərbaycanın Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala kimi bölgələri talışlar, tatlar, ləzgilər, xınalıqlar, haputlar, buduqlar, avarlar, saxurlar, ingiloylar, udlər kimi etnik qrupların əsrlər boyu Azərbaycan türkləri ilə birgə yaşadıkları tarixi-etnoqrafik bölgələr olduğu üçün hər zaman etnoqrafların diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə də, Şəki-Zaqatala bölgəsi polietnikliyi ilə seçilən bölgədir.

Hazırda Avarlar Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayırlar. Azərbaycanda məskun olan azsaylı xalqlar içərisində say etibarilə nisbətən böyük olan etnoslardan biri avarlardır.

Nadir etnoqrafik xəzinələrdən sayılan Şəki-Zaqatala ərazisində əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türkləri ilə yanaşı avarlar, həmçinin saxur, rutul, udi, ingiloy kimi etnik qruplar da məskundurlar.

Avarlar əsasən Zaqatala, Balakən rayonlarının Tala, Abalı, Yuxarı Çardaqlar, Aşağı Çardaqlar, Nuxbada, Qırqılı oba, Yolayric, Solban, Meşə Şambul, Cincartala, Oytala, Paşanoba, Beretbinə, Çiçibinə, Məzimçay, Qoçəhməd, Çədərovtala, Kilsəburun, Kebelelba, Axaxdərə, Zilbal, Mazıx, Qobzdərə, Maqov, Uzuntala, Danaçı, Hotavar, Abaçı, Katex, Qabaqçöl, Mahamalar, Binə, Sarıbulaq, Car, Yuxarı Tala, Dardoqqaz, Göyəmtala kimi kəndlərdə yaşayırlar. Bu ərazidə yaşayan avarlar Qafqaz dillərinin Dağıstan qrupuna daxil olan avar dilinin Zaqatala şivəsində danışirlar. Avarların bir hissəsi də Dağıstanın cənubunda, əsasən Axvax, Botlix, Qerqebil, Qunib, Qumbetov, Kazbek, Sumadit, Suntin, Xunzax, Suxul, Çarodi, Tilyarat rayonlarında yaşayırlar.

1886-cı il siyahıyaalmasına görə Azərbaycanda avarların sayı təqribən 40225 (Г а н 1902: 55), 1897- ci ildə 35 min, 1926-cı ildə 19.1 min nəfər olmuşdur. Lakin XIX əsr rus mənbələrində avarlar, saxurlar, rutullar siyahıyaalma sənədlərində ümumi olaraq “Car Balakən” ləzgiləri adlandırıldıqları üçün bu məlumatda avarların sayı dəqiqi deyil. 1959-cu ildə 17.3, 1070-ci ildə 30.7 min, 1979-cu ildə 36 min, 1989-cu ildə isə 44.1 min (Н а ц и о н а л ь н ы й 1990:4-5).

XIX əsr rus mənbələrində bütün Dağıstan xalqlarının, eyni zamanda avar və saxurların “Car ləzgiləri” və ya “ləzgi” adlandırılması Rusiya imperiyasının milli-müstəmləkə siyasəti ilə bağlı

idi. XIX əsrdən etibarən Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyası bu ərazidə “Parçala, hökm sür!” milli-müstəmləkə siyasətini həyata keçirərək əsrlərlə mehriban qonşuluq münasibətlərilə ilə yaşayan qardaş xalqlar arasına ədavət toxumu səpməyə çalışırdı. Azərbaycan türkləri ilə bərabər avar, ingiloy, udi, saxur, rutul kimi müxtəlif azsaylı xalqların da da yaşadığı Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində Rusiya imperiyası daha məkrli dini-milliyət siyasət aparırdı. Çünki Azərbaycanın şimalqərbində yerləşən bu ərazi Rusiya üçün xüsusi hərbi strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu müstəmləkə siyasətinə xidmət edən imperiya tarixçiləri də Azərbaycanın qədim türk yurdu olmasını hər vasitə ilə unudurmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə Azərbaycan türklərini rus tarixçiləri “tatar”, “muğal”, “padar”, “tərəkəmə” kimi müxtəlif adlara bölərək onların bu ərazilərə “gəlmə” və az sayda olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Şəki-Zaqatala bölgəsində məskun olan avar, saxur, rutul kimi etnosların da adlarının tədricən yaddaşlardan silinməsi məqsədlə XIX əsr rus mənbələrində bu xalqlar “Car-Balakən ləzgiləri” adı altında ümumiləşdirilirdi. Beləliklə də bu etnosların etnik mənşəyini unudurmağa çalışırdılar.

Azərbaycan tarixşünaslığında avarların etnik tarixinin araşdırılması işində müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar mövcuddur. Bu problemlə bağlı bir sıra tədqiqatlarda Qafqaz avarları ilə türk avarların bir-birindən tamamilə fərqli etnos olduğu konsepsiyası mövcuddur.

Bu konsepsiyaya görə Qafqaz avarları qədim mənbələrdə *Ibin, silv* adları ilə məlum olan və qədim Azərbaycan dövləti Qafqaz Albaniyasının Lpina vilayətində məskun olmuş etnosların varisləridir, Dağıstan avarları ilə türk avarlar fərqli etnoslardır (Г е й б у л л а е в : 151-152,154; С у м б а т з а д е 1990: 82; Dünya Halkları Ansiklopedisi 1998: 16).

Lakin bir çox tədqiqatçılar Qafqazda yaşayan avarların məhz türk avarların varisləri olmasını və Qafqaza tez-tez yürüşlər edən zaman onların bir hissəsinin Dağıstan ərazisində ləzgilər arasında qalaraq zaman keçdikcə öz dilini və etnik mənəbiyyətini itirə biləcəyini də ehtimal edirlər (В е л и е в 1921: 23; Mahmudlu 1999: XII). Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan etnoqraflarından Baharlı avarların tez-tez Qafqaza yürüşlər edərək bu ərazidə qafqazdilli etnoslar arasında onların bir hissəsinin həmişəlik məskunlaşaraq tədricən öz dillərini itirən türk tayfası olduğunu yazırdı (В е л и е в 1921). Tarixçi-prof. Yaqub Mahmudov da müasir avarların qədim avar türklərinin varisləri olması ilə bağlı haqlı olaraq qeyd edir ki, Qafqaz avarlarını türk avarlardan, saxurları saklardan, balkarları bulqarlardan ayırmağa, bunların bir-birindən tamamilə fərqli etnoslar olduğunu təsdiq etməyə tələsməməliyik (Mahmudlu 1999). Bu konsepsiya avarların etnik tarixinin daha dərinə və fərqli istiqamətdə tədqiq olunması zərurətini ortaya çıxarır. Belə baxış, eyni zamanda Azərbaycanın saxurlar, udilər, ingiloylar kimi digər etnik qruplarının da tarixinin daha fərqli istiqamətdə tədqiqinə yol açmış olur.

Görünür, hun birliyinə daxil olan bulqar türkləri, macarlar kimi bir sıra türk tayfaları doğma Altay mühitindən ayrı düşdükdən sonra assimilyasiyaya uğrayaraq əvvəlki etnik ənsubiyyətlərini itirdikləri kimi, avarlar da Baş Qafqazın xarici aləmdən təcrid olunmuş mühitinə - iberqafqaz xalqlarının əhatəsinə düşərək assimilyasiyaya uğramışlar.

Məlumdur ki, V əsrdə Avropada Hun imperiyası dağıldıqdan sonra Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya tərəf hərəkət edən bir çox türk boyları 558-ci ildə qüdrətli türk dövlətini-Avar İttifaqını yaratmışdılar. Mənbələrin də yazdığı kimi, 568-ci ildə avarların hakimiyyəti Elbrusdan Volqayadək uzanırdı (Б а к ы х а н о в 1991: 23). Avar ittifaqının yaranması ilə avarların Qafqaza axını daha da güclənərək kütləvi hal almışdı. Qədim mənbələr də bir çox türk tayfalarının, o cümlədən avarların V-VI əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə tüz-tüz yürüşlər edərək getdikcə daha böyük kütlələrlə Azərbaycana axışaraq burada məskunlaşdığını yazırdılar (С у м б а т з а д е 1990: 82). Lakin VII əsrdən etibarən avarlar müxtəlif xalqlarla müharibələr apararaq tədricən zəifləməyə və qüdrətini itirməyə başladılar.

Nəticədə bu dövlət 805-i ildə franklar tərəfindən dağıldıqdan sonra, görünür, avarların bir qismi Qafqazda həmişəlik məskunlaşdı. XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov yazırdı ki, qüdrətli avar xalqının bir tayfası indi də Qafqaz dağlarında yaşayır və öz dilinə, adət-ənənəsinə,

hökmdarına malikdir. Qafqaz avarlarının xanı Avar usmisi adlanırdı (Б а к ы х а н о в 1991: 24). Avarların Dağıstan ərazisində XII-XIX əsrlər boyu mövcud olan Avar xanlığını yaratdıqları məlumdur və 1803-cü ildə bu xanlıq Qafqazın bütün bölgələri kimi işğal edilərək Rusiyaya qatılmışdı (Hacıyeva 1997: 15).

Görünür, Avar İttifaqının qüdrətinin azaldığı bu mərhələdə ayrı-ayrı tayfaların ondan ayrılması nəticəsində parçalanan avarlar tamamilə dağlara Qafqaz dağlıları arasında tədricən öz dillərini itirmişlər.

Antik mənbələrdə eranın ilk əsrlərindən hunların tərkibində avar, bulqar, xəzər, suvar, katak kimi bir çox türkmənşəli tayfaların Şimali Qafqazda məskun olması və həmçinin Qafqaz Albaniyası ərazisində yerləşməsi barədə məlumatlar var.

Ümumiyyətlə, Qafqazda hun ittifaqına daxil olan avarların məskunlaşma tarixi ilə bağlı mənbələrdə verilən məlumatlara daha diqqətlə nəzər saldıqda aydın olur ki, avarların Qafqaza nə zaman gəldikləri barədə mənbələrdə dəqiq məlumat verilmir. Belə ki, mənbələrdə V əsrin sonu-VI əsrin əvvəllərində Dərbənd yaxınlığında 13 türkdilli tayfa, o cümlədən savirlər, avarlar ... və b. tayfaların yaşaması barədə məlumat verilsə də (П и г у л е в с к а я 1941: 9-10), avarların Qafqaz ərazisində nə zamandan bəri məskun olmaları barədə dəqiq söz deyilmir. Bunu nəzərə alsaq, hunlar kimi avarların da Qafqaz ərazisində məskunlaşma dövrünün daha erkən mərhələlərdən başladığını, eranın ilk əsrlərindən bəri Qafqazda yaşayan hunlarla bərabər bu bögədə tədricən məskunlaşmağa başladığını, bəlkə də bir qisminin daha erkən dövrlərdən bu əraziyə yaşadığını ehtimal etmək olar. Maraqlıdır ki, hələ II əsrdə yunan müəllifi Bizanslı Stefan avarların adını çəkərək onların udilərlə qonşuluqda yaşadığını qeyd edirdi (Л а т ы щ е в 1893: 146).

Bu məlumat avarların Qafqazda daha erkən dövrdə də yaşaması ehtimalını gücləndirir.

Görünür, onların Qafqazda məskunlaşması erkən dövrlərdən etibarən mərhələlərlə davam etmiş, orta əsrlərdə isə bu proses bir sıra tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq daha da güclənərək kütləvi hal almışdır. Avarların Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində məskunlaşması XXVI əsrlər boyu mərhələlərlə davam etmişdir. Məlumdur ki, avarlar döyüçkən tayfa olduğu üçün vaxtaşırı olaraq müxtəlif müharibələrə cəlb edilirdilər.

Məsələn, hələ erkən orta əsrlərdə avarlar Qafqaz uğrunda gedən Bizans - İran müharibələrinə cəlb edilmişdilər. V-VI əsrlərdə olduğu kimi XV-XVI əsrlərdə də Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində gedən bir sıra hərbi əməliyyatlara cəlb edilən (məsələn, XV əsrdə kaxetiyalıların onları düşmən basqınlarından qorumaq üçün dəvəti, daha sonra XVI əsrdə (1616) Səfəvi hökmdarı hökmdarı I şah Abbasın dəvəti) avarlar tədricən bölgədə kütləvi şəkildə məskunlaşmağa başlamışdılar.

I Şah Abbasın Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında apardığı mərkəzləşdirmə siyasəti nəticəsində isə avarlar bu ərazilərdə birdəfəlik məskunlaşmışdılar.

Cənubi Dağıstan ərazisindən avarların və saxurların ümumiləşdirilmiş "ləzgi" adı ilə Şəki-Zaqatala bölgəsinə köçməsi barədə ilk dəfə XIX əsr rus müəllifi A.I.Fon-Plotto məlumat vermişdir. O yazır ki, "ləzgilər dağlardan Car dairəsinə enərək ...

Car əyalətində Car, Balakən, Tala, Muxax, Cınıx icmalarını təşkil etdilər (13,6-7)

Tarixi ədəbiyyatda bu icmalar Car-Balakən icmaları adlanırdı. Baharlı da Azərbaycan avarlarının Avarıstandan gəldiyini (Dağıstan ərazisi) qeyd edərək onların XV əsrdən etibarən Azərbaycanda məskunlaşması barədə məlumat verir (В е л и е в 1921: 23). XIX əsr rus müəlliflərinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycanın çimal-qərb ərazilərində yerləşən "ləzgilər" (Burada da "ləzgi" avar, saxur, rutulların ümumiləşdirilmiş adı kimi qeyd olunub.-M.P.) bir neçə ittifaq yaratdılar: Car_Balakən ittifaqı Car-Balakən müstəqil icmalarını özündə birləşdirirdi; Tala ittifaqı Tala, Muxax və Cınıx müstəqil icmalarından ibarət idi; İlisu ittifaqına İlisu sultanlığının tərkibində olan İlisu, Qaradolaq, Baş Suvagil və Saxur daxil idi. Bu ittifaq İlisu sultanı tərəfindən idarə olunurdu (К о н с т а н т и н о в 1846).

XVII əsrin sonu üçün bu avar-saxur azad icmaları Car ittifaqına daxil idi

(П е т р у ш е в с к и й 1993: 33).

Yazılı mənbələrin araşdırılması ilə bərabər avar etnoniminin türk dilləri ilə izah olunması da bizə bu gün Şimali Qafqazda, həmçinin Azərbaycanın şimal- qərbində yaşayan avarların qədim türk tayfalarının, qüdrətli avarların varisləri olduğunu söyləməyə əsas verir.

“Avar” sözü türk dillərindəki “avara”, və ya “ayara” sözündən olub “çılğın, dikbaş, döyüşkən, dalaşqan” və ya “dirənən, qarşı gələn” kimi izah edilir (В е л и е в 1921: 30). Görünür, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tarixin bütün mərhələlərində döyüşkən xalq kimi tanınan avarların tez-tez müharibələrə cəlb edilməsi də məhz bu xüsusiyyətləri ilə bağlı idi və xüsusiyyətlər onlara verilən etnik adda da öz adını tapmışdı.

Avar xalqının etnik özünü adlandırması isə “maurlal” və ya “maurlan” şəklindədir. XIX əsrə aid ədəbiyyatlarda da avarların özlərini “baualal”, “maarulal”, “marulan” adlandırması barədə məlumatlar var (Ш о п е н 1841: 345; Dünya Halkları Ansiklopedisi). Avarların bu etnik özünüadlandırmasının mənası dəqiq məlum olmasa da, tədqiqatçılar bunu, “çiyət yeyənlər” (В е л и е в 1921: 23) və ya “dağlarda gəzən, dağ adamı” (Ш о п е н 1841) kimi izah edirlər. Bu xüsusiyyətlər qədim türk mifologiyasında mühüm yer tutan qurda məxsus xüsusiyyətlərdir. Maraqlıdır ki, avar dilində *bats* adlanan qurd kəlməsi qədim türk dillərində də *börü*, *buri* kimi ifadə edilir. Beləliklə, “baqualal” sözünə aid edilən xüsusiyyətlərin məhz qurda aid olduğunu (dağlarda gəzən, çiyət yeyən) nəzərə alsaq, bu kəlmənin *baqa-börü* və *ulal-ulan-oğlan* (Hazırda Türkiyənin dialektlərində də oğlan sözü “ulan” şəklində ifadə edilməkdədir.) sözbirləşməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış forması olub “qurd oğlan” anlamına gəldiyini ehtimal etmək olar.

Ümumiyyətlə, avarların dilində bir çox türkmənşəli kəlmələr, məsələn, “*kibil*”- qəbilə, nəsil, “*raxat*”-rahat, rəvan, “*pax*”-paxır, “*koy*”-qoyun (Г е й б у л л а е в 1994: 456) kimi bir çox kəlmələr qorunub saxlanmışdır. Keçmişdə avarların Qanıq çayını da *Raxat* adlandırdıqları məlumdur (В е л и е в 1921).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qədim avarlar türk tayfalarının mühüm rol oynadığı böyük tayfa ittifaqı yaratmışdılar. Avarlar qərbə doğru hərəkət etdikləri zaman onlara müxtəlif tayfalar qoşulduqları üçün Avar tayfa ittifaqının etnik tərkibi müxtəlif olmuşdur. Görünür, bu tayfalardan birinin etnik özünüadlandırması məhz “baqualal” və ya “marulan” şəklində olmuşdur.

Bölgədə yaşayan avarların başlanğıc, ulu əcdadla bağlı mifik rəvayətlərində də türk xalq inaclarının izləri özünü göstərir. Avarların geneologiyası ilə bağlı əfsanələrində də qədim türk inanclar sisteminin əsasını təşkil edən qurd mifinə rast gəlinir. Zaqatala rayonunun Car kəndinin avarları öz əcdadlarının ağ qurddan (avarca *batsa-kakov*) törədiklərini söyləyirdilər (К о с в е н 1960: 30).

Həm yazılı abidələrdən, həm də dastanlardan məlumdur ki, türklər öz əcdadlarını qurda bağlamışlar və bu inam xüsusilə hunlar arasında geniş yayılmışdı. Türk tayfaları üçün hər zaman əcdad, xilaskar olan boz qurdun funksiyasını Hun dövləti dövründə məhz “ak Tuğan” (ağ qurd-M.P) yerinə yetirmişdir (Şükürov 1997: 103). Türk xalqlarından buryatlar da ağ qurdu müqəddəsləşdirərək onu göy-səma iti adlandırırdılar (Г а л д а н о в а 1987: 36). Göründüyü kimi, qədim türk tayfalarında əcdad kimi çıxış edən qurd, ağ qurd avar xalqının da geneoloji miflərində mühüm yer tutur. Bu da onların türk avarların nəslindən olduğunu bir daha göstərir.

Hazırda Zaqatala rayonunun Paşan kəndində “*Bats*” (Qurd) və “*Kaxov*” (Ağ kişi) adlı iki toxum (nəsil) də mövcuddur (К о с в е н 1960: 30). Göründüyü kimi, bu nəsil adları da qədim türk mifologiyasının izlərini daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm türk, həm də Azərbaycan mifologiyasında qurda bərabər “Ağ oğlan”, “Ağ atlı oğlan” adlı mifik qəhrəman mövcud olmuşdur (“Azərbaycan xalq nağılları”, 1952).

Məlumdur ki, qədim türk qəhrəmanlıq dastanları və nağıllarımızda “Ağ oğlan” obrazı həm də qurdun simvolu kimi çıxış edir (Bayat 2004: 104). *Kaxov* (ağ kişi) nəslinin kökünün ağ hunlarla da əlaqəli olması ehtimalı da mümkündür. Məlumdur ki, hunların bir qismi ağ hunlar adlanırdılar

və ti-le adı ilə Qafqazda məskunlaşmışdılar (В е л и е в 1921: 31). Ptolomey də Albaniyada Tilbida adlı yaşayış məntəqəsinin adını çəkir (Ptolomey, V,XI,7). Hazırda Zaqatala rayonundakı Tsilban, Balakən rayonundakı Tsolban-Çolban kimi avar kəndlərində də ti-le etnoniminin izləri öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, bu gün Dağıstan ərazisində də avarların kompakt yaşadığı bir bölgə məhz Tilyarat adlanır.

Göründüyü kimi, həm yazılı mənbələr, həm də etnoqrafik məlumatlar müasir avarların türk xalqlarından ayrılıb Qafqaz dağlarının xarici aləmdən təcrid olunmuş mühitinə - iberqafqaz xalqlarının əhatəsinə düşərək tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq əvvəlki etnik mənsubiyyətlərini itirmiş türk avarların varisləri olduğunu söyləməyə əsas verir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar bu gün Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində, həmçinin Şimali Qafqazda yaşayan müasir avarların qədim hun və ağ hunlarla etnogenetik bağları olduğunu, eyni zamanda hun-türk tayfaları arasında mühüm yer olan qədim, qüdrətli avarların varisləri olması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Qaynaqlar

1. Ган Е.Ф. Путешествие в Кахетию и Дагестан. СМОМПК, вып.31. II отдел, Тифлис.1902.
2. Национальный состав населения Азерб.ССР. Баку. 1990
3. Гейбуллаев Г. К этногенезу Азербайджанцев. Баку.1994.
4. Сумбатзаде Этногенез Азербайджанского народа. Баку.1990.
5. Dünya xalqları. Ensiklopedik lüğət. Bakı.1998.
6. Велиев М.Г. (Бахарлы) Азербайджан. Баку. 1921.
7. Mahmudlu Y. İlisu sultanlığı-tarixi xəzinəmizdən bir inci. Letifova E.M. Severo-Zapadny Azerbaydjan. İlisuyskoe sultanstva. Baku.1999.
8. Бакыханов А. Гюлистан-и Ирам.Баку.1991.
9. Nacıyeva M. Türk dünyası və qardaş ölkələr ədəbiyyatı. Ankara.1997.
10. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва-Ленинград.1941.
11. Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. т.І.вып.1.СПб.,1893.
12. Константинов И.О Джаро-Белокаканы до XIX столетие. газета Кавказ. №2-3.1846.
13. Плотто А.И. Природа и люди Закавказского округа.ССКГ Вып.4. Тифлис.1890.
14. Петрушевский И.Р. Джаро-Белокаканские волные общества в первой половине XIX века. Махачкала.1993.
15. Шопен И.И. Кавказ и его обитатели. Обозрения закавказского края.ЖМГИ. с.1.кн.2.СПб.,1841.
16. Косвен М.О. Этнография и история Кавказа. Москва.1960
17. Şükürov A. Mifologiya. VI.Bakı.1997.
18. Галданова Г.Р. Доисламские верования бурят. Новосибирск .1987.
19. Ağ atlı oğlan. Azərbaycan xalq nağılları. Bakı.1952
20. Bayat F. Od ruhu.Folklor ve etnoqrafiya.2004.

Müəllif, tərcüməçi və avar ədəbiyyatı araşdırıcısı haqqında məlumatlar...

Asiyyat Kamil qızı Tinayeva

ÜMUMİ MƏLUMAT

Doğum tarixi:	Avqust 12, 1973
Doğulduğu yer:	Balakən rayonu, Azərbaycan
Milliyyəti:	avar
Ailə vəziyyəti:	subay
Ev ünvanı:	Bakı, Nəsimi r-nu, Moskva pr-ti

TƏHSİL VƏ KVALİFİKASIYA

Filologiya elmləri namizədi, AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2006

Namizədlik dissertasiyası: Müasir Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub istiqaməti (Ə. Əylislinin nəsrində əsasında)

Dissertant: AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Diplom: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi

PEŞƏ FƏALİYYƏTİ

2010 sentyabr- Azərbaycan universitetində müəllim

2008 fevral –2010- Azərbaycan universitetinin Humanitar fakültəsinin dekanı

2007-2008 - fevral- Azərbaycan universitetində müəllim

2000 – 2006 - Dağıstan Dövlət Universitetinin Bakı filialında müəllim

1997 – 2000 – “III Era” jurnalında ədəbi işçi, şöbə redaktoru

BEYNƏLXALQ KONFRANSLAR VƏ SEMİNARLAR

- Qafqaz dilləri: genetik, tipoloji və areal əlaqələri. 2008, Rusiya, Maxaçkala.
- Rəsul Həmzətov dünya bədii mədəniyyət sistemində. 2003, Rusiya, Maxaçkala

ÇAP OLUNAN ƏSAS ELMİ MƏQALƏLƏRİ

1. Ə. Əylislinin üslubunda folklor ənənələri. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların Respublika elmi konfransının materialları, II cild, Bakı, 1999
2. Lirik nəsrə ritm və intonasiya. Tədqiqələr, V, (elmi- nəzəri konfransın materialları toplusu). Bakı, Elm, 1999
3. Lirik nəsrin kompozisiyası. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2000
4. Lirik nəsrin kompozisiya xüsusiyyətləri. Elmi axtarışlar, I Toplu, (filologiya, tarix, incəsənət). Bakı, 2000
5. Müasir nəsrimizdə başlıca üslub istiqamətləri. Elmi araşdırmalar, № 1-4, Bakı, 2002
6. Lirik-psixoloji üslub istiqaməti. Filoloji araşdırmalar, XVIII kitab, Bakı, 2003
7. Lirik nəsrin sərbəstliyi. Elmi araşdırmalar. XIV toplu, Bakı, 2005
8. Lirik- psixoloji üslub və onun təmsilçiləri.. Dil və ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2005
9. . Lirik- psixoloji üslubun özünəməxsusluğu. ADPU-nun xəbərləri, Bakı, 2005.
- 10 Rəsul Həmzətov və Azərbaycan. Dostluq jurnalı, № 3, Maxaçkala, 2004
11. Zaqatala- Balakən avarlarının şifahi xalq ədəbiyyatı, Dostluq jurnalı, № 4, Maxaçkala, 2005
12. Avar dilinin leksik tərkibi. “Qafqaz. Dillər və mədəniyyətlər” elmi cəmiyyətinin əsərləri, BSU, Bakı, 2005.